

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATS

Jur. dr *Ilmar Arens*, Stockholm: Ett tidigt be-
lägg på koskinomanti. Hur komministern i
Svärta Lars Nyman dömdes fredlös 1699 1

Ein frühes Beispiel für Koskinomantie ... 8

STRÖDDA MEDDELANDE OCH AKTSTYCKEN

Fil. kand. *Ingvar Swanberg*, Uppsala och fil.
kand. *Sture Packalén*, Uppsala: Äventyraren
Nicolaus Örn's sändebrev till sina lands-
män 9

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Docent *Mats Hellspong*, Stockholm: Sevalla-
prästens dagbok 12

Torkel Jansson: Samhällsförändring och
sammanslutningsformer. Anmäld av fil. dr
Sören Jansson, Uppsala 15

Ole H. Christensen: Storlandbrug under
omformning – Uddrag af danske godsfor-
valterbreve 1784–1792. Anmäld av fil.
kand. *Pablo Wiking-Faria*, Stockholm 17

Jakt och fångst i Småland. Kronobergsboken
1982. Anmäld av fil. kand. *Göran Sjögård*,
Lund 19

Hilding Pleijel: Jordfästning i stillhet. An-
mäld av professor *Nils-Arvid Bringéus*, Lund 21

Europäische Ethnologie. Anmäld av profes-
sor *Sigfrid Svensson*, Lund 22

Birgitte Rørbye: Folkloristiske Horisonter.
Anmäld av fil. kand. *Kjell Hansen*, Öster-
sund 24

Åke Daun: Egennyttan och det sociala med-
lemskapet. Anmäld av *Mats Hellspong* ... 26

Lise Hannestad: Mad og drikke i det antikke
Rom. Anmäld av professor *Gösta Berg*,
Stockholm 27

Eva Österberg: Kolonisation och kriser. An-
mäld av fil. kand. *Janken Myrdal*, Stockholm 27

KORTA BOKNOTISER

Lars Hagberg: Eksjö 1700-tal 29

Gunnar Ekström: Kyrksilvret i Västerås stift
genom tiderna 29

Stephan Tschudi-Madsen: Henrik Bull ... 30

Kumlabygden. Fortid – Nutid – Framtid 30

Billerud 1883–1983 31

Idrott, historia och samhälle 32

Gösta Johannesson: De vita båtarna 32

RIG · ÅRGÅNG 67 · HÄFTE 1

1984

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: F. Riksarkivarien *Åke Kromnow*
Sekreterare: Intendenten fil. kand. *Hans Medelius*

REDAKTION:

Professor *Nils-Arvid Bringéus*
Docent *Mats Hellspång*, Rigs redaktör
Docent *Elisabet Hidemark*
Intendent *Hans Medelius*
Ansvarig utgivare: Docent Elisabet Hidemark

Redaktionens adress: Docent Mats Hellspång, Institutet för
folklivsforskning, Lusthusporten 10, 115 21 Stockholm.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, 115 21 Stockholm Telefon 08/22 41 20

Års- och prenumerationsavgift 50:—
Postgiro 193958-6

Utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

ISSN 0035-5267

Norstedts Tryckeri, Stockholm 1984

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

Ett tidigt belägg på koskinomanti

Hur komministern i Svärta Lars Nyman dömdes fredlös 1699

Av Ilmar Arens

Vid utforskandet av äldre tiders övertro utgör rättshistoriskt material en viktig källkategori. Jag har undersökt Svea och Göta Hovrätts arkiv i Riksarkivet från 1600- och 1700-talen i syfte att kartlägga trolldomsstrons art och utbredning under denna tidsperiod.

Vid sekelskiftet 1600/1700 minskade, av rättsprotokollen att döma, trolldomsstron betydligt i Sverige. Till de landskap där rättssaker i trolldoms- och vidskepsläsaren fortfarande pågick hörde Ångermanland, Hälsingland, Uppland (Roslagen), delvis Bergslagen och icke minst Södermanland. Eftersom processerna i Södermanland uppvisar vissa intressanta särdrag gentemot materialet från riket i övrigt kommer detta landskap att bli föremål för uppmärksamheten i föreliggande uppsats.

Några fall av "kosmeri" i Södermanland

Under perioden 1695–1707¹ uppvisar Södermanland ett stort antal trolldomsrättegångar, närmare bestämt 19 styc-

Fil. kand. Jan Gustafson har medverkat vid uppsatsens språkliga utformning.

¹ Södermanlands läns domböcker för åren 1690–1694 finns tyvärr inte bevarade i Riksarkivet. Förmodligen förstördes de i samband med slottsbranden 1697.

ken, fördelade över häraderna Jönåker, Rönö, Hölebo, Selebo, Åker, Villåttinge, Oppunda samt Väster- och Österrekarne.² Större delen av landskapet berördes sålunda av "processvågen".

Rättsfallen i Södermanland rubricerades som "kosmeri", inte trolldom. Detta kan möjligen bero på att de rättsliga myndigheterna börjat inta en mildare attityd till den folkliga övertron. "Kosma" är sannolikt ett dialektalt sörmäländskt ord. Det återfinns i Svenska Akademiens ordbok i betydelsen "trolla, utöva signeri". "Kosma" anges vara "rotbesläktat med tjusa". Påståendet bygger förmodligen på Rietz Svenskt dialektlexikon, där ordet ges samma betydelse.³ Rietz tillägger även den enda tryckta källa i vilken "kosma" förekommer, nämligen "Vitu-lus, thet är een lustigh fabula om en bonde", författad av "conrectorn" i Nykö-

² Svea Hofrätts arkiv. Renoverade domböcker. Häradsm. fl. Rätters domböcker 1695–1700. Södermanland, vol. 15, fol. 101v; vol. 16, fol. 284; vol. 17, fol. 188, 199v–200, 238, 308–309; vol. 18, fol. 109, 243; vol. 19, fol. 533–534, 580–581, 626v–627; vol. 20, fol. 121–121v, 373v, 378 jämte vol. 21–25 samt Örebro och Södermanland, vol. 53–57 (1701–1704), RA.

³ Rietz, Johan Ernst: Svenskt dialektlexikon, Lund 1962, s. 347b; jfr. "kusla", id., s. 367. "trolla, signa, hexa, trol. fsv. kjusa, v.a. förtrolla, förhexa."

ping (1681–1689) Kristofer Moraeus⁴ och utgiven av Per Hanselli i Uppsala 1876. Moraeus skriver: ”Jag them hört, som kunna trålla, signa, kosma, I pläga hjälpa mång³ nödstält.” Även F. A. Dahlgren har i sitt *Glossarium öfver föråldrade eller ovanliga ord*, Lund 1914–16 (s. 462) nämnt ordet och ovannämnda beläggställe.

De fall av ”kosmeri” som omnämnes i det sörmländska materialet 1697–1707 är oftast knapphändigt beskrivna. Mestadels rör det sig om orakeltagande genom ”sällning”. Den tillgick så, att två personer höll ett såll på högkant genom att försiktigt hålla ett finger i vardera ändan av en sax, som stuckits ned i sållets kant. Man ställde därefter frågor till sållet, och när detta rörde sig hade man fått frågan med ”ja” besvarad (se *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, bd VII, s. 1691 ff). Som exempel kan nämnas sällningen efter en matsäckstjuv 1697 i Österrekarne, Sundby socken och Sundbyholms sätesgård.⁵ Till de mer utförligt behandlade fallen hör sållandet efter en osttjuv. Rättegången, som ägde rum 1699–1700 i Egelsviks by på Mörkö i Hölebo härad, tog flera tingsdagar i anspråk.⁶

⁴ Se Hagström, K. A., *Strengnäs Stifts Herdaminne II*, Strengnäs 1898, s. 386. Kristofer Moraeus omnämndes endast i samband med systemsonens Kristofer Olai Moraeus adopterande. Denne var 1725–1758 kyrkoherde i Tuna, Tunaberg och Bergshammar. De genealogiska uppgifterna om ”conrektor” eller ”rektor” Moraeus är märkligt knapphändiga. I den år 1973 utgivna Nyköpings stads historia är han inte alls omnämnd.

⁵ Södermanland, vol. 17, fol. 308–309, RA.

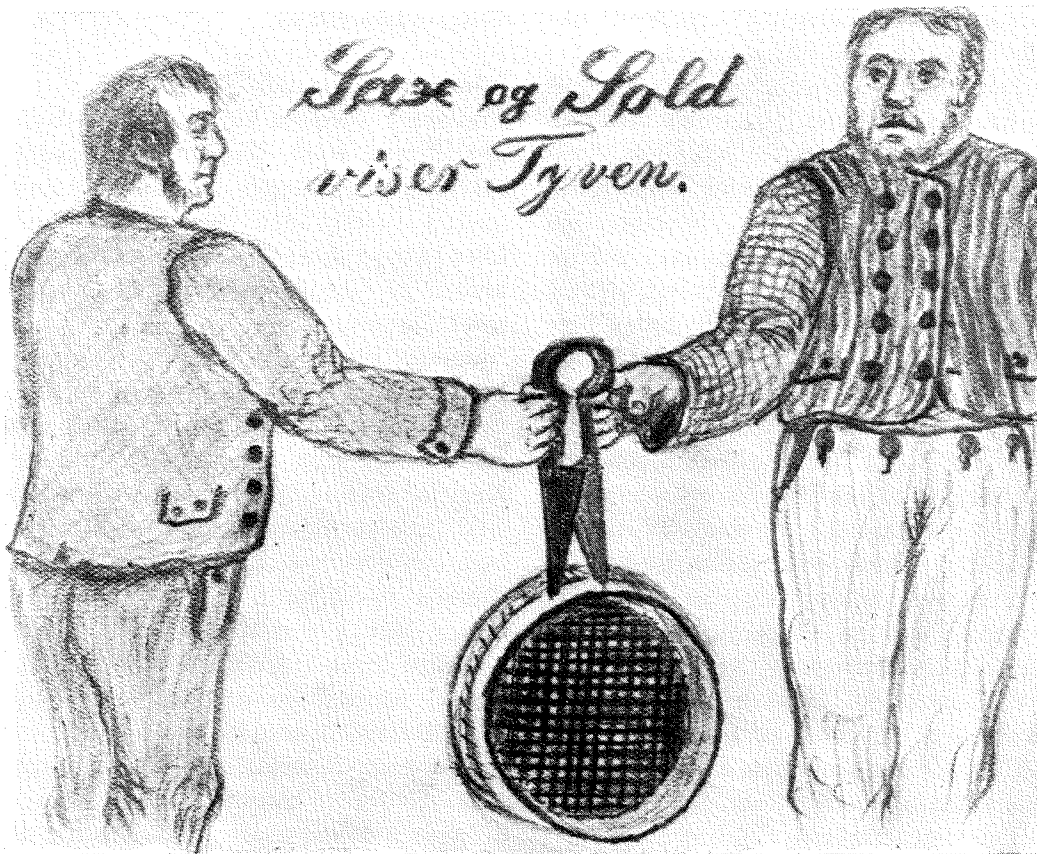
⁶ Södermanland, vol. 19, fol. 489v–490; vol. 20, fol. 373v–374, 378, RA.

Konsten att spå med såll kallas med en lärd term ”koskinomanti” (av grekiskans ”koskinon” för såll). Enligt C-H Tillhagen (*Folklig spådomskonst*, Stockholm 1961, s. 11) omnämns koskinomanti redan av Teokritos på 270-talet. Hos svensk allmog har det varit i bruk åtminstone sedan 1600-talet. Gustav Henningsen redogör i sin uppsats om häxförföljelser efter de stora häxprocessernas tid (*Folk og kultur* 1975, s. 138 f) för en dansk sällningsprocedur från 1843 eller 1844, vilken uppenbarligen avviker från den ”klassiska” sällningstekniken drygt 150 år tidigare.

Fall av ”kosmeri” förekom i Södermanland även en bit in på 1700-talet – så till exempel återfinns för 1701 två–tre fall (Örebro och Södermanland, vol. 53, fol. 1413–1414), för 1702 ett fall (id., vol. 54, fol. 368) och för 1707 två fall (Södermanland, vol. 25, fol. 46 ff och fol. 247 ff). Kosmeri är här ett sammelnamn för olika slags trolldomsföreteelser, av vilka sällningen utgjorde c:a 60 % av fallen.

Rättegången mot Lars Nyman i Svärta 1699

Den mest anmärkningsvärda rättegången i det sörmländska materialet ägde rum vid Rönö tingsrätt 1699. Komminister Lars Nyman i Svärta, beläget strax norr om residensstaden Nyköping, dömdes då ”biltog” – fredlös. Den hårda domen är unik i svensk rättshistoria. Lars Nymans vidare karriär omöjliggjordes troligen. I *Strängnäs Stifts Herdaminne (II, s. 479)* meddelas endast kortfattat om honom: ”7. (komministern i Svärta) Lars Nyman (1693–1716), bördig i Södermanland. Gymn. i Strengnäs 1680. Stud. i Uppsala 1686. Kollega i Nyköping. Kommin. här

Konsten att spå med ett såll (koskinomanti) tillgick så som bilden visar. Två personer höll i en ullsax, i vilken ett såll hängde på högkant. Därefter ställde man frågor till sållet. När sållet svängde, ansågs frågan jakande besvarad. Teckning av Jens Kr. Nielsen 1924 för uppteckning i Dansk Folkemindesamling. Teckningen vill illustrera en minnesbild från Niensens barndom i Tolstrup omkring 1875. Efter G. Henningsen i Folk og Kultur 1975.

1693. Död 1716." Processen var således okänd för författaren till Strängnäs Stifts Herdaminne K. A. Hagström.

För att kunna placera in domen mot komminister Lars Nyman i dess rättshistoriska sammanhang bör begreppen "biltog" och "fredlös" här analyseras.

Prof. Ragnar Hemmer redovisar i Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid (bd IV, Malmö 1959, col. 596–601) fredlöshetsbegreppets ursprung och äldre rättshistoriska utveckling i Sverige. Den utomrättsliga självhämnden var i Sverige under ett äldre skede en erkänd institution såsom framgår av stadganden i de svenska landskapslagarna. Ordet "fredlös" i landskapslagarna uttrycker att en person saknar fred, dvs. okränkbarhet. Den fredlöse skall "fly" freden och gå i landsflykt, ty han har förverkat sin rätt att vistas i "landet", dvs. landskapet. Götalagarna kände även till en fredlöshet, som endast omfattar den mindre rättskretsen, häradet. Genom den kungliga edsöreslagstiftningen ("Konungens edsöre") tillkom på 1200-talet en ny form av fredlöshet. Påföljden för ett edsöresbrott var att gärningsmannen dömdes fredlös inom hela riket. Han kunde strafflöst dödas av vem som helst, och han hade dessutom förverkat sin lösa egendom, vilken delades jämnt mellan målsäganden, konungen och häradet. Men fredlösheten kunde ersättas genom erläggandet av 40 marks böter till konungen, sedan målsägaren blivit tillfredsställd och inlagt sin förbön hos konungen.

Begreppet "biltogh" infördes i svenskt rättsspråk genom den ovannämnda edsöreslagstiftningen. Ordet är sammansatt av "bil", troligen av isländskans "kort tid", och "togha" = draga. Att bli "dömd biltogha" innebar således att den

dömde omedelbart efter domen tvingades ge sig iväg från hembygden.

Hur kunde då en tämligen ung präst i karriären råka så illa ut att han dömdes fredlös? Rättegångsprotokollen ger oss bakgrunden härtill.

Första rättegångstillfället

Processen inleddes vid Rönö häradsting den 25 maj 1699. Tingsrätten utgjordes av häradshövdingen Lennart Ekebon (adlad Ekfelt) och befallningsmannen Olof Ekman samt "vanlig häradsnämnd" anförd av häradsdomaren Pähr Bengtsson i Törneby.

Änkan Elisabet Olofsdotter i Gettäppan (G. var 1882 gård i Helgona sn Rönö hd) anklagade "kaplanen i Svärta, Lars Nyman för det han des Systerdotter Kerstin Johansdotter om sine 14. år wijd förledne Kyndersmässo tijdh uthan lagh och dom, bastat och bundit, och på wäggen upphängdt, för det hon skall hafwa stuhlit een des Penninge pung dheruthi legat 7 d:r penningar som H:r Lars föregifwer om een fregdag näst tillförende förlagdt uthi sin Säng".

Fallet uppdragades då en av brukspatron Georg Thomas von Berchners drängar kom till prästgården i avsikt att låta inskriva sig för nattvarden kommande söndag. Tjänstepigan, som hade låsts in i hönshuset för sitt påstådda brotts skull, började då ropa och jämra sig. Prästen tvingades "för skahms skull" släppa ut henne. Vid befriandet gav han henne ett antal sparkar.⁷

⁷ Södermanland, vol. 19 (1699), fol. 407v, RA.

Gårdsfolket lät emellertid inte nöja sig med denna upplösning av historien. För att vinna fullständig klarhet i frågan vem som stulit kaplanens penningpung "hafwa dhe skickat effter en Karl som flickan intet wiste namngifwa, hwilken om söndagen dijt kom och då hafwa de tagit fram ett Säll, Knijf, Vllsax och Bors-te etc. och Prästehustrun tillijka med pigan Ingeborg upnembdt åthskillige Personer som intet träffat, uthan när dhe kommit at nembna flickan, då har Sället godt omkring, fördenskull och effter samma Cossmerij och spådom H:r Nyman sielf låtit igenom sin dräng binda henne om Ahrmarna med ett reep, framsatt een Stohl, nödgat henne deraff upklifwa, sedan på wäggen uphängdt och stolen vndanryckt, låtandes henne der hänga, så länge han såg henne något orcka, begärade det han H:r Nyman för sådan sin brått och otillbörliga handterande, behörigen effter lag plichta måtte".

Lars Nyman medgav att han utfört vissa övergrepp mot flickan för att få henne att bekänna. Sällningen skulle emellertid tjänstefolket ha utfört utan hans eller fruns vetskap. Penningpungen skulle pigan senare ha funnit "heel wåter igen uthi en annan skröp cammar på Gården vnder en brädlapp orörde".

Till stöd för Nyman vittnade hans överordnade, kontraktsprosten Jonas Loeth. Enligt honom skulle "denna flickan stuhlit hoos honom en Nattkappa". Flickan bekräftade detta men påstod att hennes moster redan hade "henne derföre med rijss afstraffat" (fol. 409).

Rätten beslöt att uppskjuta målet eftersom även prästhustrun, dräng och tjänstepigor borde förhöras. Beträffande Lars Nyman ansåg man att eftersom han "ähr något swårt angifwen meerendehles Fac-

tumet tillstådt bör han för sin Person praestera en nöjachtig borgen".

Andra rättegångstillfället

På Rönö härads höstting den 24 oktober 1699 var målet uppe för andra gången (fol. 434v-436). Nyman inställde sig tillsammans med sin hustru Catharina Pärssdotter, drängen Anders Pärsson samt tjänstepigorna Elisabet Andersdotter och Ingeborg Johansdotter.

Å den torterade pigans vägnar krävde hennes moster Elisabet Olofsdotter i Gettäppan att samtliga som deltagit i sällningen skulle bestraffas för detta "cosmerij" samt att Lars Nyman och hans dräng skulle för "olofligt bastande och bindande med det straff blifwa ansedde, som Sweriges lag dicterar och förmår".

Då Lars Nyman insåg vidden av det straff som väntade honom försökte han göra gällande att tjänstefolket skulle "widh nästl. Sommar ting kiusat honom, i det han då sig påtog att hafwa befallt drengen upphängia flickan, hwilket doch af drengens så wäll som flickans egen bekännelse skall finnas wara heel annorlunda passerat". Likaså skulle han inte ha känt till det "kosmeri" som ägt rum på gården.

Prästhustrun bekände att hon tillsammans med pigorna visserligen hade planerat "med sället och dhe andra sackerna tentera, men intet hafwa dhe sådant wärckstält". Detsamma bekände pigorna. Drängen Anders Pärsson betydade däremot att alla voro "der om i råd hwad bastandet angår".

Slutligen förmanade rätten alla inblandade att bekänna den "rätta sanningen" varefter de anklagade gavs anstånd till påföljande dag. Drängen Anders Pärsson

blev emellertid kvarhållen i fängsligt förvar.

Tredje rättegångstillfället. Domen

Vid tredje rättegångstillfället påföljande dag den 25 oktober 1699 anmodades inledningsvis den fängslade drängen Anders Pärsson att avge "rätta sanningens berättelse". Därvid framkom att "hr. Lars så wäll som des hustru honom anbefallit at uphängia flickan om en Söndag, och att H:r Lars der wijd seetat sielf wijd Spijssen uthi stugan, så sade och drängen, att när flickan blifwit nedersläppter, haar h:r Lars sparkat henne några gångor". Vidare tillstod drängen att han "warit med inne när Kossmerijet med sållet skedde, då Pijgorna hållit i Sållet ifrån begynnelse till Ändan, frågades hwad Maatmodren giorde i medlertijd, hwar på hon sielf swarade och tillstod att dhe alla warit råd och Wärckställighet af denna Giörningen".

Till slut bekände drängen Anders Pärsson att "H:r Nyman honom befalt göra denna giärningen, och brukat sådana ordaformer, att du skallt hänga up flickan, i lijka måtto wijd slutet sielf befallt taga henne neder, säijandes släpp neder det Diefwuls stycket. Sammaledes skall och H:r Lars warit inne när Sällningen påstod, och ändteligen sagdt lät blifwa detta diefwulskapet, iag orkar intet mehra see det" (fol. 440v).

Efter noga betänkande avfattade rätten följande dom: "Hwad widkomme H:r Nymans hustru Catharina Pärsdotter", så bevisar rannsakingen, att hon "och sielfwa widtskepelsen af Sällningen fullkombligen wärckställt, så pröfwar Rätten skähligt, henne i anledning af Kongl. Majjt:tz Stadga om Eeder och Swordom och des 9. §. med ett emoot des brått och

förargeliga företagande upgående straff ansee och belägga som ähro 10 d:r Sm:tz bööter." Därav tillföll 1/6 eller mindre än två riksdaler käranden, pigan Kerstin Johansdotter och hennes moster. Resterande belopp treskiftades till kyrkan och de fattiga. Dessutom ådömdes prästhustrun böta 40 mark silvermynt för "rådande och befallning" till bastandet och bindandet av den brottsmisstänkta tjänstepigan.

De andra tjänstepigorna Ingeborg Johansdotter och Elisabeth Andersdotter ansågs vara delaktiga i sällningen och därtill behövlige sakers anskaffande. För detta dömdes de – eftersom de inte "orka botum" – "för slijkt Signerij plichta med 8 dagars fängelse wijd wattn och bröd".

Men prästdrängen Anders Pärsson dömdes för att "uppå befallning strax varit beredder, flickan som förbem:t ähr utan lag och dom basta och binda och pijna oförwunnen . . . till föllje af dhett 20 Cap. Eedsöhres Balk: L: L: (Konung Kristofers landslag) Billtogher öfwer allt Sweriges Rijke och per Cap: 21. och eod. tituli att hafwa förgiordt allt det han äger".

Drängen blev sedermera överförd till Nyköpings slotts fängelse. Hans vidare öde är okänt.

Vad slutligen huvudmannen komminister Lars Nyman vidkommer, ansåg rätten att "som vnder denna hålldne ransaakning ändteligen måst tillstå, det han icke allenast warit inne tillstädes när flickan upphängdes, och sådant intet såssom mäst rådande och Huusbonde i Huuset hindrat och afbögd, men der till tegat och samtyckt, jembwäll att han henne när hon nedsläppter tagit i Ahrmen och ristat.

Altså finner Rätten för skiähligt ho-

nom, H:r Lars Nyman i lijka måtto som han denne giärningen afwettat och som förbemäلت ähr till consenterat och samtyckt i förmågo af Högbem:te Höglofl. Kong. Hofrättens af d:n 5. Novemb:r 1698 och ofwanrörde Lagzens rum, dömna billtogar wara öfwer allt Sweriges Rijcke och hafwi förgiordt alla ty till Treskiptes han äger uthan jorda godz hans der han något hafwa skulle" (fol. 442).

Protokollen meddelar att Lars Nyman efter "afsagd dom anhöll (om) Nåd och förskoning med drägeligt straff". Nyman överklagade med andra ord tingsrättens dom och ämnade vända sig med nådeansökan till Konungen. Domen ställdes sålunda under Svea Hovrätts omprövande. Brukspatronen Georg Thomas von Berchner⁸, som bl. a. ägde Svärta gård i Lars Nymans församling, och kontraktsprosten Jonas Loeth gick i borgen för sin kollega. Tyvärr har Hovrättens utslag i målet inte gått att återfinna. Enligt Strängnäs Stifts Herdaminne skulle i alla fall komminister Nyman ha fått stanna kvar på prästgården fram till sin död 1716, vilket tyder på att tingsrättens dom mildrades i högre instans eller att han

fick nåd av Konungen. Som R. Hemmer ovan påpekade gick det redan under medeltiden att avlösa biltoghet med böter till konungen, "sedan målsägaren blivit tillfredsställd".

Sammanfattning

Den 25 oktober 1699 dömde Rönö tingsrätt komminister Lars Nyman i Svärta, beläget norr om Nyköping i Södermanland, fredlös (biltog). Nyman hade medverkat vid fångslandet och misshandeln av en ca 14-årig tjänstepiga på prästgården, Kerstin Johansdotter, som blivit — såsom det senare visade sig oskyldigt — misstänkt för stöld. I anslutning till detta hade tjänstefolket försökt att på magisk väg, via "sällning", få klarhet i vem som var skyldig till den påstådda stölden. Prästhustrun hade deltagit i magin och i bestraffningen av pigan. För detta ådömdes hon ett bötesstraff. Nymans dom mildrades troligen till böter efter överklagande till Svea Hovrätt. Han fick enligt Strängnäs Stifts Herdaminne behålla tjänsten som komminister för resten av sitt liv. All vidare karriär tycks dock ha varit utesluten. Rättsfallet torde vara unikt för svenska förhållanden och i svensk rättshistoria.

⁸ Om honom meddelar Gustaf Elgenstierna: Den introducerade svenska adelns ättartavlor I, s. 307a: "Georg Thomas Berchner, adlad von Berchner, till Norshammar (inkl. Svärta, resp. Brolöttorps gård) i Svärta sn, etc. född 1642 i Buringen, Tyskland; inkom till Sverige och blev brukspatron, adlad 1691 13/12. † 1705 5/1 och begr. i Nyköpings S:t Nikolai kyrka."

*Zusammenfassung**Ein frühes Beispiel für Koskinomantie*

Am 25. Oktober 1699 wurde der Unterpfarrer an der Kirchengemeinde Svärta nördlich von Nyköping, Lars Nyman, vom Distriktsgericht in Rönö für vogelfrei erklärt. Nyman hatte an der Festnahme und Körperverletzung einer ungefähr 14-jährigen Dienstmagd der Pfarrei mitgewirkt. Diese Magd Kerstin Johansdotter wurde des Diebstahls verdächtigt – zu Unrecht wie sich später herausstellte. Im Zusammenhang mit der Festnahme hatten die anderen Dienstleute versucht, auf magischem Wege, durch die "Siebprobe", die am vermuteten Diebstahl schuldige Person ausfindig zu machen. Über die verschiedenen Techniken der "Siebprobe" (der "Koskinomantie") berichtet das "Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens" (Bd. VII, S. 1686 ff.). Im vorliegenden Fall wurde die folgende Technik angewandt. Eine Schere wurde mit deren Spitzen in die Siebkante gestochen und zwei Personen hielten das Sieb hochkant

indem sie vorsichtig mit je einem Finger jeweils einen Scherengriff stützten. Darauf stellte man Fragen an das Sieb, und wenn sich dieses bewegte, so hatte man die jeweilige Frage mit "ja" beantwortet bekommen (z.B. die Frage ob eine gewisse Person des Diebstahls schuldig war).

Ausser dem Unterpfarrer Nyman war auch dessen Gattin an der Beschwörung und der Bestrafung der Dienstmagd beteiligt. Dafür wurde jene zu einer Geldstrafe verurteilt. Gegen Nymans Urteil wurde beim Svea Hofgericht Berufung eingelegt und es wurde daraufhin wahrscheinlich in eine Geldstrafe umgewandelt. Laut den Pfarrbüchern vom Strängnäs Stift behielt Nyman die Stellung eines Unterpfarrers bis an sein Lebensende im Jahre 1716. Jede weitere Karriere scheint jedoch ausgeschlossen gewesen zu sein. Der Rechtsfall dürfte für schwedische Verhältnisse einmalig sein.

(Übersetzung: Volkmar Kettmaker)

Vill du komplettera din Rig-serie?

Äldre årgångar eller enstaka häften
kan beställas till låga priser.

Ring eller skriv till

Rigs expedition

Nordiska museet, 115 21 Stockholm
tel 08/22 41 20

Strödda meddelanden och aktstycken

Äventyraren Nicolaus Öorns sändebrev till sina landsmän

Av Ingvar Svanberg & Sture Packalén

År 1707 utkom i Bremen en liten bok med titeln "Kurtze Beschreibung des Lapplandes". I förordet uppges att författaren är lapplänningen och birkarlaättlingen Nicolaus Örn. Denne var för sin samtid känd som "Prinsen av Lappland" eller "Fursten av Lappland". Han uppträdde nämligen vid de europeiska kungahusen iklädd lappdräkt med anspråk på att vara en furste av Lappland. Hans sensationsartade uppträdande vid hoven och hans förmåga att sprida och underhålla mytföreställningar om sig själv bidrog till att han snart fick internationell ryktbarhet.¹ Kring hans levnadsöde har allt sedan dess spunnits en stor, men ofta svårkontrollerad skatt av närmast münchhausen-artade anekdoter.

I samband med en översättning och utgivning av boken på svenska² började vi undersöka källäget för att skriva en biografi över Nicolaus Örn. Det visade sig att källorna var synnerligen magra och vi fick därför mycket få hållpunkter kring vilka vi kunde bygga upp biografien. Särskilt vad beträffar Öorns uppväxt och studieår är källmaterialet mycket torftigt. Med hjälp av den franske resenären Aubry de la Motraye kunde vi dock förlägga Öorns födelseort till Råneå. Motraye besökte nämligen 1718 Kalixbygden och fick där veta, att Örn, som då ännu var allmänt känd ute i Europa, skulle ha varit född i Råneå. Med ledning av andra uppgifter, såsom företalet till Kurtze Beschreibung . . . , kan man fastställa Öorns födelseår till 1683. Kyrkoherden i Kalix, Hans G Waltier, som var en gam-

mal vän till Motraye, kunde också berätta att Nicolaus Öorns far var en kringvandrande skomakare som då, 1718, alltjämt bodde i Kalix.³ Huruvida Motrayes uppgift är riktig eller ej, återstår för hembygdsvetenskapsforskare att bekräfta. När den svenske topografen Abraham Hülphers några årtionden senare gjorde efterforskningar om Örn lyckades han inte styrka uppgiften att denne skulle komma från Kalixbygden.⁴

År 1698 matrikelfördes en Nils Andreæ Örn från Västerbotten vid Uppsala universitet som student under överinseende av en informator.⁵ Åtskilligt har berättats om studieåren i Uppsala, men det mesta är svårbekräftat.

Enligt förordet till "Kurtze Beschreibung . . ." begav sig Örn år 1702 ut på kontinenten. Först nu kan man, med utgångspunkt i samtida vittnesmål och genom de brev som Örn skrev till högt uppsatta personer, röra sig på *något* säkrare mark vad källäget beträffar. Några av Öorns brev finns bevarade i original i svenska arkiv, medan andra finns i avskrift i finska riksarkivet. Därmed är inte sagt att de innehållsligt är några goda källor. Örn framstår i dem som en storskrävlare som har svårt att lägga band på sig.⁶

Under sina resor uppträdde Nicolaus Örn i lappdräkt och väckte överallt stor uppmärksamhet. Redan i Köpenhamn fångade han det därvarande kungahusets intresse och kom att inbjudas av Fredrik IV. Även i fortsättningen skulle Örn ofta komma att uppsöka hoven och vinna kunga-

¹ Gunnar Broberg: Lappkaravaner på villovägar. Antropologin och synen på samerna fram mot sekelskiftet 1900. Lychnos 1981–82, s. 42.

² Nicolaus Örn: Kort beskrivning av Lappland. Översättning från tyska originalupplagan utgiven i Bremen 1707. I översättning och med biografisk kommentar av Leif Lindin, Sture Packalén och Ingvar Svanberg. Umeå 1982. Biografien är försedd med en omfattande käll- och litteraturförteckning.

³ Aubry de la Motraye: Resor 1711–1725. Stockholm 1918, s. 192.

⁴ Abraham Hülphers: Samlingar til en Beskrifning öfver Norrland. Femte Samlingen om Westerbotten, Bd 1. Westerås 1789, s. 206 not.

⁵ A.B. Carlsson & J. Sandström: Uppsala Universitets matrikel. Uppsala 1911.

⁶ Flertalet brev återges i sin helhet och i förekommande fall i svensk översättning i vår biografi.

husens förtroende. År 1705 återvände han till Sverige, men begav sig snart ut på kontinenten igen. I Holland skänkte han några lappkläder till anatomikammaren vid Leidens universitet. Dessa omtalas av Georg Wallin d.y. som 1710 besökte Leiden. Han uppger att de bestod av en hel "lappklädning med mudd, bälte och stöflar".⁷ När Magnus von Celse besökte Leiden träffade han bibliotekarien Gronovius som mindes Örn från sin ungdom "då han var där, och lämnade några Lappkläder uti Leidiske raritetskammaren til et monument efter sig".⁸

I juli 1706 befann sig Örn i Bremen där han förberedde utgivningen av Lapplandsbeskrivningen. Den utgavs året därpå av Philip Gottfried Saurman.

Därefter begav sig Örn till Versailles där han uppsökte Ludvig XIV. Om sitt besök vid hovet berättar han i ett föga blygsamt brev till Fabian Wrede.⁹ Efter sin franska séjour, begav sig Örn till Altranstädt i Sachsen där svenska armén och Karl XII upprättat sitt högkvarter. Han tycks verkligen ha fått träffa den svenske kungen som dock föga uppskattade den lapske tronpretendenten. Besöket slutade med att Örn fick fly hals över huvud för att undgå arrestering. I ett brev till expeditionssekretärer Josias Cederhielm försökte Örn sedan bortförklara alla påstådda rykten om sina anspråk på titeln furste av Lappland.¹⁰

Resenären Örn färdades så vidare till de Habsburgska arvländerna där han fann ett visst gensvar hos de kejserliga kretsarna i Wien. Han färdades med ett pass som personligen utfärdats av kejsaren Joseph I i Wien.

I april 1708, då Sverige åter befann sig i krig med Ryssland, uppsökte Örn i Berlin det ryska sändebudet Albrecht von der Lith. Denne utfär-

dade ett pass åt Örn som berättigade honom att resa i bildningssyfte över Archangelsk till Moskva.¹¹

Den 30 april befann sig Nicolaus Örn i Rostock vid Östersjökusten. Där skrev han ett brev till Eric Benzelius d.y. i Uppsala och berättade om sina upplevelser på kontinenten.¹²

Några månader efter brevet till Benzelius lär Örn ha publicerat ett sändebrev till sina landsmän som enligt Warmholtz hade titeln "Des grossen und weltberühmten Nordländers, Printz von Lappland genant, (als des allersten, welcher aus denen äusserst entlegenen mitternächtigen Ländern herumgereiset) Sendschreiben an seine Landsleute, auf dessen Peregrination". Brevet skulle vara i 4:o, halvark och daterat "im Römischen Reich, an den Baltischen Meerküsten, d. 27 Junii A.C. 1708". Enligt Warmholtz¹³ finns inget exemplar bevarat. Vi har ej heller lyckats spåra något trots efterforskningar i såväl svenska som utländska bibliotek. Vi uppgav i vår biografi också att ingen källa kände till innehållet i Öorns sändebrev. Efter att Öorns biografi var färdigställd och befordrad till trycket blev vi uppmärksamma på ytterligare en källa som vi dittills hade förbisett. På Kungliga Biblioteket i Stockholm finns nämligen en handskrift av Magnus von Celse med titeln "Lärde och Berömmelige Swenske Mäns Minnen". Till "berömmelige swenske män" hörde Nicolaus Örn som därför ägnas en utförlig biografi i handskriften. Biografen börjar:

"En Svensk Lapp ifrån Kalix, född 1683 eller 1682. Hade blifvit här hemma något hållen till studier. Reste år 1702 utomlands, genom Danmark, Tyskland och Italien til Rom, alt uti sin Lappdrägt, hwarigenom han upväkte stort under hos alt folk, emedan ingen tilföre hade sedt någon resande Lapp. Han kunde, utom swenskan, någorlunda latin, och hade på resorne lärdt sig flere språk. War en storpratare, som inbillade utländningarne, at han war en stor och förnäm man ibland sitt folk, låtandes kalla sig *Printz von Lappland*."

⁷ Tor Andræ: Georg Wallin. Stockholm 1936.

⁸ Kungl. Bibliotekets handskriftssamlingar I. 9. Magnus von Celse: Lärde och Berömmelige Swenske Mäns Minnen, s 55–57. Se också Celses Dagbok under en resa . . . 1741–1742 (M 231).

⁹ Lunds Universitetsbibliotek. De la Gardiska arkivet. Tryckt första gången i P. Wieselgren: De la Gardiska Archivét eller Handlingar ur Grefl. De la Gardiska Bibliotheket på Löberöd, del 10, Lund 1838, och på nytt efter originalet i vår biografi.

¹⁰ Riksarkivet. Kanslitjänstemän: Koncept och mottagna skrivelser 30, Carl XII:s tid.

¹¹ Riksarkivet, Helsingfors. J.E. Waaranens afskrifter från 1500- och 1600-talet och afskrifter ur Ryska arkiv II: Rossica 20. Återges i översättning i vår biografi.

¹² Linköpings stiftsbibliotek. Brev till Eric Benzelius d. y.

¹³ C.G. Warmholtz: Bibliotheca Historica Sueo-Gothica, del 1. Stockholm 1782, s. 261.

Förövrigt ägnas biografien mest åt Öorns lapplandsbeskrivning. Men det uppges också att:

”Ett sändebrev har Örn ock tilskrifvit sina Landsmän, som är tryckt på Tyska och daterat *in dem Römischen Reiche an den Baltischen Meer-küsten* (:forte Bremen:) d. 27 Junii 1708.”

Men von Celse återger inte bara titeln utan också inledningen på sändebrevet:

”Detta börjar han således: *Ich Nicolaus Örn, Gross-Birkarl, entbiete &c.* Och på det man måtte se hwad för en Prahlehans han varit, så framt han eljest är auctor til detta bref, och ej någon Tysk diktat honom det uppå, så lyder brefvet af begynnelsen så: *Fuge hiemit jedermänniglichen zu wissen, insonderheit denen äussersten Europäischen Nordischen Seytischen Nationen, allen Völkerschaften und Sprachen, in der äussersten Mitternächtischen Welt, und vom gantzen Lappnischen weitstreckenden district, wie Sie Sonst genenet, sonderlich aber denen Herren aus dem uhralten geschlechte der Birkarln, wie auch denen wohnenden Norwegern zu Umea, Pithea, Luhlea, desgleichen denen in unsern Landen wohnenden Schweden, und der Finnischen Nation zu Tornea, denen wilden oben im Lande und denenjenigen an den Alpes in gebirgen, in Einöden und allen denen, welchen dieser offene Brief zukömt &c* [i vår översättning: ”Jag framför härmed alla och envar till kännedom, särskilt de yttersta europeiska nordiska nationerna, alla folk och språk, i den yttersta åt midnatt vettande världen och i hela det vidsträckt lapska området, såsom det eljest kallas, i synnerhet emellertid till herrarnas av det urgamla birkarlasläktet kännedom, liksom också till de i Umeå, Piteå, Luleå boende norrmännens, ävenså till de i våra landamärer boende svenskarnas och den finska nationens i Torneå, till vildarnas uppe i landet och till deras kännedom som bor vid fjällen uppe i bergen, i ödemarkerna och alla dem, vilka detta öppna bref kommer till handa”]. Han skryter i detta bref af sine widlyftige resor, hwad underwärdt han sedt, och hwad mycket nyttigt han lärdt, synnerligen uti alle nationers handel och commerce, samt råder sluteligen Umå, Pitå, Lulå och Torneboerne, at de efter de Norskas exempel skulle förskaffa sig frihet at segla och handla på alla orter i werlden, på det ock en gång hans landsmän måtte komma i anseende och utur deras okunnighet och mörker.”¹⁴

Det förefaller alltså som om Öorns sändebrev en gång verkligen existerat och att Magnus von Celse uppenbarligen haft tillgång till ett exemplar. Öorns fantastiska appell kom att följas av ytterligare en minst sagt fantastisk skrivelse.

Från Rostock begav sig Örn nämligen iväg till Köpenhamn varifrån han fortsatte med båt till Archangelsk. Där fängslades han som misstänkt för att vara spion. Han lyckades dock få iväg ett brev till tsar Peter den store i vilket han avslöjar sitt hart när otroliga syfte med resan: Han förberedde en invasion vid vilken han med den ryske tsarens hjälp skulle erövra Lappland från Sverige. Om några hundra män ställdes till Öorns förfogande skulle han för Rysslands räkning inta Västerbotten och Lappland och ställa det under tsarens överhöghet. Eftersom det vid den tidpunkten inte fanns någon militär i Västerbotten skulle det inte vara några svårigheter. Samerna skulle hylla tsaren och själv jämför sig Örn med den ungerske frihetskämpen furst Rákóczi. Örn utfäste sig också att befria ryska krigsfångar. Om samerna dessutom fick bevara sin religionsfrihet var det fritt fram för ryssarna att lägga beslag på gruvorna och det norrländska pärlfiskeriet. Norrlands lämplighet som avspark för krig på kontinenten framhålls också i brevet.¹⁵

Tsaren tog uppenbarligen inte Öorns djärva förslag på allvar, men lät släppa honom fri varefter denne tog sig till Moskva.

De resterande åren av sitt liv tillbringade Örn i Ryssland i samma äventyrliga anda som tidigare. Han rörde sig i kretsarna kring tsaren, förföll i dryckenskap och hamnade i fängelse. Örn fick dock följa med en expedition till Astrakhan där han så småningom hamnade i fångenskap hos torguternas (= kalmuckernas) khan Ajuka. En anekdot förtäljer att Örn även lyckades vinna khanens gunst och gifte sig med två torgutkvinnor! Så småningom rymde han dock därifrån tillbaka till rysarna. I ett brev till Georg I av England har Örn i all korthet själv berättat om sina öden i Ryssland. Då befann han sig än en gång i fångenskap. En rysk källa uppger att Örn avled i Astrakhan 1716.

¹⁴ I not 8 anført arbete.

¹⁵ I not 11 anført handling. Återges i svensk översättning i vår biografi.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Sevallprästens dagbok

Av Mats Hellspång

Prosten Muncktells dagbok. 2. Sevala 13 juni 1816–8 maj 1821. Acta Bibliothecae Arosiensis XI. Västerås kulturhistoriska skriftserie 10. Västerås stadsbibliotek. Västerås 1982. 527 s., ill.

Prosten Johan Fredrik Muncktells dagbok måste vara det viktigaste bidraget under senare år till denna kulturhistoriskt betydelsefulla genre. Det är närmast till Årstafruns berömda dagbok man måste gå för att finna en lika fängslande journal från empiretidens Sverige. Dagboken börjar på Muncktells 50-årsdag 26 september 1814 och upphör 1829. En första del, omfattande 1814–1816, utgavs 1979 och recenserades av Hilding Pleijel i RIG 1980: 2. Den behandlar Muncktells två sista år som komminister i Kärrobo, en socken vid Mälaren söder om landsvägen mellan Västerås och Enköping. Därifrån sökte han sig till kyrkoherdebefattningen i Sevala socken två mil norrut. Den nu utkomna andra delen av dagboken omfattar åren i Sevala.

Johan Fredrik Muncktell var född i Stora Kopparberg 1764. Fadern var tjänsteman inom bergsstaten, annars härstammade han från prästsläkter. Tidigt faderlös växte han upp hos en farbror i Leksand. 1790 prästvigdes han för Västerås stift. Karriären utspann sig i de tre närliggande socknarna Kärrobo, Sevala och Irsta. På Irsta prästgård dog Muncktell 1848.

Muncktells dagbok tycks vara förd med tanken på att den skall stanna inom familjen och läsas av barnen. Då och då i texten adresserar sig nämligen prostens till ende sonen Theofron (sedermera framstående industriman i Eskilstuna) med ord som: "O, min son, då du läser detta, tro mina ord..." Efter äldsta dottern Lottas och hennes man prostens Lars Erik Bobergs död på Romfartuna prästgård kom dock dagboken 1881 bland åtskilliga andra handlingar som gåva till Västerås allmänna läroverks bibliotek. Nu finns den i Västerås stads-

bibliotek och det är därifrån som fil. dr Magdalena Hellqvist lett utgivningen.

Liksom del 1 är den nu utgivna andra delen försedd med ordlista, person- och ortnamnsregister samt kartor. Fil. dr Per-Göran Ersson har författat en redogörelse för vissa demografiska och geografiska förhållanden i de berörda socknarna. Bildmaterialet är mindre påkostat i denna andra del. Man saknar första delens nästan osannolikt sköna färgfotografier. Kartmaterialet är kanske också i torftigaste laget. Registren är däremot oerhört noggrant genomarbetade. Särskilt personregistret är till ovärderlig hjälp för läsaren.

Sevalladeln behandlar fem år mot två år för Kärrodelen. Den förra har också blivit mer omfattande, 455 sidor mot Kärrodelen 240. Ändå har man vid publiceringen av Sevalladeln måst göra vissa utslutningar i texten av mindre intressant stoff. Kärrodelen återgav däremot i stort sett den fullständiga texten.

På nyåret 1826 satte sig Muncktell att läsa igenom sin egen dagbok. Han gjorde då små kommentarer i kanten kring vad som senare hänt med personer som nämnts i texten. Det är ofta vemodiga reflexioner över hur ödet farit fram med en gång förhoppningsfulla unga människor eller uttryck för en häpen tacksamhet för att han själv ännu är i livet. 1837 läser han än en gång igenom journalen och skriver i marginalen kommentarer i stil med denna (till anteckningarna 30/9 1817):

"Med denna unga Carlsson blef intet och han dog, utan tjänst NB. af vattusot, omkring 1835. En förderfvad usling, trol. mäst förförd af Postmästaren Hwasser i Enköping."

*

Muncktell var alltså präst och dagboken ger en ytterst innehållsrik bild av en lantprästs uppgifter i

början av 1800-talet. Åtskilligt utrymme ägnas överväganden kring sökandet av olika lediga tjänster. Genom att präster inte pensionerades förr utan satt kvar tills döden tog dem, var det inte lätt att planera karriären. Muncktell yppar redan tidigt sina förhoppningar att få efterträda sin hustrus morbror Daniel Nohrborg som prost i Irsta, men han kan inte veta när tjänsten skall bli ledig. Först 1819 dör den 80-åriga Nohrborg, Muncktell kan söka och få tjänsten. Och här slutar dagbokens andra del.

Muncktell redovisar noga sina predikotexter om söndagarna. Han sköter samvetsgrant de kyrkliga förrättningarna: dop och vigsel, kyrktagning och begravning. Beskrivningarna är ofta personliga och pregnanta. 1820 döper han ett barn ”som i går middag satt med mig till bord, liggande helt stilla i Moderlifvet, men nu frodig och stark såg mig stint i ögonen, då jag öste vattnet öfver hufvudet”. Man lägger märke till att dopet skedde omedelbart efter födelsen.

1816 mottar han en s. k. likstolsko som ersättning för begravning och personalier. Anteckningen (30/11) tyder dock på att seden inte iaktogs överallt:

”På f.m. kom en piga ifrån Lars Jansson i Wäsby hitleddes en *vacker Testamentsko* efter Ruthåhl. Olof Pehrson, hans svärfader. Det var något nytt för oss, at få sådan inkomst.”

Regelbundet kallas Muncktell ut på sockenbud, dvs. att besöka sjuka eller döende personer i församlingen. Han gör dessa ofta besvärliga resor utan större vecklagan. Vad som däremot tycks trötta honom och som han ständigt beklagar sig över är konfirmationsläsningen och husförhören. Orsaken är i dessa fall delvis hans tydligen något ned-satta hörsel. Man kan nog också spåra en viss otålighet med tröga läsbar. När det gäller husförhören plågas prästen uppenbarligen mycket av de efterföljande kalasen, som ofta pågår långt in på natten. Han uttrycker ofta vantrivsel vid böndernas matvanor och tobaksrökande. Ett påfallande drag är att sockenstämmorna och vad som där avslutas beskrivs mycket knapphändigt.

När Muncktell kom till Sevalla var det aktuellt att riva socknens medeltidskyrka och bygga en ny i tidens stil (en s. k. Tegnér-lada). Det är intressant att följa rivningen av den gamla och uppförandet av den nya kyrkan. Muncktell uttrycker ingalunda någon sentimentalitet eller känsla för den gamla

medeltidskyrkan. Tvärtom, vid provpredikningen besväras han av dess litenhet: ”Kyrkan föreföll mig alltför svår, med folket inpå näsan, hvarföre jag icke kom mig före, at siunga något . . .” (8/10 1815).

I beskrivningen av löpande kyrkliga förrättningar ges vissa glimtar av livsfesternas sedvanemönster. Prästen och hans familj är eftersökta på bröllop och barnsöl. Födelsedagar firas sporadiskt och då inom familjen med en krans, en vers eller litet extra kaffe. Men ibland antecknar prosten att hans födelsedag gått förbi utan att någon märkt det. Och ibland roar han sig med att påminna därom: ”Ingen viste eller kom ihog min dag, förrän jag roade mig, at med en högtidelig oration dricka min egen skål, — men då blef annat liud i skällan” (26/9 1817). Namnsdagar firades på likartat sätt.

Den som studerar årsfester har ett tacksamt material i dagböcker, eftersom man enkelt kan slå upp festdagarna och avläsa om och hur de firades. Bruket att narra varandra första april omtalas. Valborgseldarna tändes regelmässigt i Sevalla. Den berömda trefaldighetskällan i Svinnegarn hade alltjämt kvar sin lockelse vid denna tid. Muncktell tar avstånd från denna folksed:

”Hvad yrsel denna dag i långliga tider satt i många hufvud, at besöka Svingarns källa. I Kerrbo var vanl^{vis} denna dag litet folk: då jag var uti Ihrsta, såg jag en eler två dagar förut stora rader med åkande allmoge ifrån aflägsna orter, ända til ock med ifrån Småland. At dricka litet grumligt och ganska orent vatten och i solens up el nedgång bada i bäckrännelsen, som går ifrån källan, hvad kan det hielpa? Men fördomen el. inbillningen är både envis och stark. Många både högre och lägre hafva ock farit dit, för ros skull, at se folkrörelsen, och där har varit trafique af flere slag, särdeles til förtäring. Min hustru med bekante var ock dit en gång, men jag aldrig. Nu har Landshöfdingen för i år förbudit all säljning af Caffé, Bränvin, öl etc. — i hopp at avta denna vanan, men jag tviflar det lyckas. Jag såg i går 3 personer, troligen långväga nog, marchera dit med krukor i händerna, at hemtaga, af den sköna balsamen. — Imedertid blifva ofta både barn och äldre, som i sin falska förtröstan på hielp, under ruskig väderlek, där kasta sig i vattnet, alldeles förderfvade. Man har därunder hört barnen skrika jämmerligen” (1/6 1817).

Ett slående drag är att julen firas ytterst beskedligt. Man kan ha gäster och äta extra god mat, men julklapparna är blygsamma om de alls förekommer. ”Jag hade icke råd, at gifva någon Julklapp, men Mor hade dock skaffat confect, at fågna med och gaf alla gossarna nya vantar”, heter

det för år 1817. Julgran omtalas ej, däremot julstänger med prydnader.

*

En intressant sida av prästens verksamhet var hans insatser som amatörläkare. Saken berördes insiktsfullt av Magdalena Hellqvist i inledningen till dagbokens första del. Mer än en gång fick Muncktell vid sina sockenbud ställa diagnos och ge medicinska råd. Ibland var dessa välmentade men mindre lyckade och prosten antecknar ibland, hur han plågas av misstanken att snarast ha påskyndat en sjukdomsutveckling genom felaktiga råd. "Men at practisera i medicine, då jag är så okunnig och svårt inser sjukdomarnas art, har plågat mig ofta lika mycket" (14/7 1820).

Muncktells dagbok är ett värdefullt medicinhistoriskt dokument. Dels genom anteckningar om allehanda sjukdomar som drabbat grannar och sockenbor. Men främst kanske genom prostens egen sjukjournal. Han lider själv av en utpräglat hypokondrisk läggning, beskriver ständigt sitt eget snabbt växlande hälsotillstånd och anger de olika tidstypiska behandlingsmetoder som han praktiserar, t. ex. Hiärnes plåster, senapsdeg och spanska fluga. Hypokondrin tycks hänga samman med en allmänt pessimistisk och bekymrad livsinställning hos Muncktell.

Pessimismen hämtade näring ur prostens permanent dåliga ekonomi. En präst levde vid denna tid ännu till största delen på vad jorden kunde ge. I hög grad upptas därför hans tankar i dagboken av skördeutfall och nyodlingsbesvär, av väder och vind, av allehanda praktiska frågor kring potatisåkrar och betesmarker. Emellanåt gör han utförliga beräkningar av inkomster och utgifter, uppställningar som vore väl värda närmare studier av en ekonomiskt kunnig historiker. Man får ett intryck av att Muncktell varit en kompetent hushållare, men ändå tycks hans skuldbörda växa år från år. Ett slående drag är de omfattande privata låne-transaktioner som tidens människor levde med. Muncktell hade skulder till en mängd privatpersoner, skulder som tycks ha inlösts nyckfullt och alltid ersatts av nya.

1819 anser sig prosten inte längre ha råd med sin adjunkt, som då får lämna Sevalle och söka tjänst i Leksand. Men därmed ökar också tjänstebördan. Ett annat sätt att förbättra ekonomin, som Muncktell praktiserar under hela Sevalletiden och även tidigare och senare, är att vara informator åt i

prästgården inackorderade pojkar. Ofta beklagar han sig över det tröttsamma i detta arbete. Det är betecknande för Muncktells driftighet, att han måste ha något för händer under dessa monotona förhör och läsövningar. En tid klipper han upp gamla kläder, en annan sysslar han med att råta ut krokig spik.

En reflexion som dagbokens läsare snart gör är vilket rörligt liv människor tycks ha levat inom ett begränsat område. För Muncktell kan man säga att detta område utgörs av triangeln Västerås – Sala – Enköping. Under åren i Sevalle görs inga längre utflykter, inte till Uppsala, inte till Stockholm. Men innanför triangeln är rörligheten påfallande. Man besöker ständigt varandra i ekonomiska eller sällskapliga ärenden. Man färdas naturligtvis i häst och vagn och Muncktell har emellanåt synpunkter på sina åkdon:

"Iverus åt bittida middag och tog vägen hemåt genom Skultuna. Han åkte i en suffletvagn, som han för besparing, hade låtit styckevis af flere handverkare göra hemma hos sig, men den kom honom, utom maten, och ehuru hon än icke är färdig, på mer än 200 Rdr. Huru skall jag någonsin få ett åkdon, som passar en Prost, som blir litet beqvämlig och kan rymma mig, med hustru och barn? Jag nyttjar nu en gammal vagn, med remmar och hielpelinor derunder, som jag förl. år handlade, jämte selar, af min syster, för 50 Rdr. Hon gör mig täml. fullt gagn, men har många bräckligheter, ser gammalmodig ut etc. Och jag måste tänka på något bättre equipage. En kärna, som gorde(s) mig för mer än 20 år sedan, och som gort mig mycken tjänst, är nu utnött. En gammal bred Chais, som jag köpte efter Petré på Kusta, lät jag förbättra med nytt underrede, men den är ändå tung och korgen mycket skadad. Således är jag nästan utan åkdon."

Citatet är från 16/7 1817. Först 1821 får Muncktell möjlighet att köpa en mer påkostad vagn. I attityderna till de olika typerna av vagnar känner en modern läsare onekligen igen dagens värderingar av olika bilmärken med deras skiftande bekvämlighet och representativitet.

När man reste några mil på 1810-talets vägar gick det inte fort. Vägbanan var bristfällig och mängder av grindar skulle öppnas och stängas. (Prosten hade gärna med sig sin son för att slippa gå av vid alla dessa grindar.) Resandet tog tid och man tvingades ligga över natten i främmande gårdar. Muncktells hem var regelbundet fyllt av gästande personer. Det är begripligt att han ofta klagat över "stark gästning". Dels tycker han att det är kostsamt med alla ätande besökare. Men man anar också en viss trötthet över det sociala spelets

förpliktelser. När Muncktell söker sig från Kärrobo till Sevalle flyttar han från en herrgårdssocken till en bondesocken. Ett av skälen till flyttningen var att slippa de tydligen ansträngande societetskonakterna i målarsocknen; så här skriver han i Kärrobo 2/12 1815:

”E.m. medan jag hvilade, dock utan, at sofva för mitt kvalfulla hufvud etc. kom Frösåkers herrskapet på besök. – De vore mycket nådiga, men Caffé och Théé hade nog afgång och jag pinades som en mask af sällskapet. Mätte dock Sewalla gifva mig mer af den enslighet, som jag så gerna önskar.”

Man lägger också märke till att nyheter från ”stora världen” sällan når Sevalle eller i varje fall sällan kommenteras i dagboken. Här har vi en skillnad mot Årstafruns journal, där händelser i huvudstaden och rykten och skvaller därifrån naturligt nog spelar en stor roll. Någon gång kommenterar Muncktell historiska händelser av större vikt, t. ex. Napoleons öde. Vid besöken på någon herrgård kan han komma över en tidning. Någon regelbunden tillgång till tidningar har prosten inte.

*

Det bör ha framgått att denna dagbok är av den typ som ger en tydlig bild av sin upphovsmans karaktär och åskådning. Läsaren lägger den ena detaljen till den andra och kommer så småningom prosten Muncktell rätt väl in på livet. Han är en både praktiskt kunnig och lärd person. Han sköter plikttroget och framgångsrikt sina världsliga sysslor men tycks mest tillfreds med att dra sig tillbaka till läsning av lärda verk på sin kammare. Helst umgås han med kolleger inom prästeståndet. Mellanpositionen mellan herrskap och bönder är påtaglig. Främlingskänslan bland traktens adelsfamiljer antyddes nyss. Under Kärrobotiden upprätthöll han dock mycket vänskapliga relationer med ”häfjunkaren” Gustaf Silfverstråhle på Lindö gård, även bekant som konstnär. (Se Arvid Bäckström, Gustaf Silfverstråhle och hans teckningar, RIG 1936.) Umgänget bestod till stor del av kortspel.

Även till bönder höll han distans. Han vantrivdes på de utdragna bondkalasen, uttryckligen med mat och dryck men förmodligen även med samtalsämnen. Ändå visar Muncktell ofta en demokratisk sida. Han slåss mot oförstående bönder på sockenstämman för en förbättrad fattigvård. Huspigan Sara Stina lever i prästgården som en

jämbördig med prostens döttrar. Ibland formulerar han explicit ett demokratiskt credo, som när han 21/4 1817 ber för en sjuk f. d. herrgårdsbetjänt: ”Jag anser mannen nyttigare och hans återställning viktigare, än många Grefvar och Baroner, och tusende tärande medlemmar af samhället.”

Muncktells dagbok ger helhetsbilder av landsbygdssockenar. Det är lärorikt att konstatera prästens uppgifter i och kunskaper om sin socken, att registrera hans sociala kontakter. Handlingen löper lugnt framåt med en dramatisk förtätning vid vissa händelser: ond bråd död, som när regementsskrivaren Alm drunknar i första delen, skolläraren Frömans död i samma del, eller en moralisk chock, som när prästdottern Ulla Muncktell, en släkting, får ett utomäktenskapligt barn.

Läsaren kan också reflektera över vad som inte finns med i dagboken. Det är uppenbart att Muncktell var en lärd och läsande man. Förutom teologi tycks han ha haft filosofiska och antikvariska intressen. Men man möter aldrig ett ord om tidens skönlitteratur eller konst. Man frågar sig vem som egentligen läste Tegnér och Geijer om inte landsbygdens lärda elit gjorde det. Blev Tegnér intressantare för prästerna sedan han 1824 blivit biskop? Vi kanske får se det i en kommande tredje del av Muncktells memoarer. Magdalena Hellqvist uttrycker i förordet till Sevalladelen en förhoppning att även Irstadelen kunde ges ut. Det vore en olycka om så inte blev fallet.

Torkel Jansson: Samhällsförändring och sammanslutningsformer. Det frivilliga föreningsväsendets uppkomst och spridning i Husby-Rekarne från omkring 1850 till 1930. *Studia Historica Upsaliensia* 124. Uppsala 1982. 317 s.

Torkel Janssons avhandling är en av de sista efterdyningarna av det stora folkrörelseprojekt, som startades på 1960-talet vid historiska institutionen i Uppsala. Men det är ingen kraftlös dyning. Konsekvent teoretisk inriktning, kombinerad med en omfattande genomgång av empiri som sällan uppmärksammats i folkrörelseforskning, har givit studien en självständig karaktär, som säkert kommer att stå sig väl i den långa rad av rapporter som projektet utmynnat i.

Jansson lutar sig tungt mot materialistisk historiesyn. Dock inte i form av ingående diskussioner om denna teoribildning utan snarast genom ett ständigt återopande av dess bärande idé, att materiella villkor, främst produktionsförutsättningarna, utgör den yttersta grunden för människors handlande. Boken skall inte ses som skolexempel på historiematerialistisk forskning, därtill är den teoretiska nivån i mitt tycke alltför ”grund”. Där emot är den ett gott exempel på sådan forskningsmetodik, som hävdar betydelsen av att man i en undersökning konsekvent håller fast vid vissa teoretiska utgångspunkter.

För många kan det säkert tyckas föga uppseendeväckande att lyfta fram de materiella villkorens grundläggande betydelse för människors handlande. Då är det viktigt att hålla i minnet att det just inom folkreläseforskning inte sällan diskuteras andra typer av förklaringsfaktorer. Det är här man möter talet om ”idéer på vandring”, om ”väckelser” och andlig uppenbarelse samt om agitatorernas och kolportörernas betydelse, när de reste runt och uppmanade folk att sluta sig samman i föreningar.

Vad Torkel Jansson nästan påfrestande ihärdigt hävdar är, att de lokala samhällsförhållanden som människor levde under utgjorde den grundläggande förutsättningen för deras engagemang. Att beskriva en förenings tillblivelse handlar därför inte om att fastställa tidpunkten för dess konstituerande sammanträde eller att utröna vilka som tog initiativet. Viktigare är att skärskåda de ekonomiska, sociala och politiska omständigheter som medlemmarna levde under.

Lokalen för undersökningen är Husby-Rekarne socken i Sörmland och vi får särskilt ingående följa bildandet och utvecklingen av två föreningar, IOGT-logen Husby Värn och Hållsta Arbetarekommun.

Husby Värn bildades 1896, men för att ge en nöjaktig bakgrund presenteras en rad viktiga förändringar i socknen allt sedan 1860-talet. Det är framför allt två processer som behandlas. Dels omvandlingen av den agrara ekonomin, dels kommunalreformen (1862) och dess lokalpolitiska konsekvenser.

Omkring 1860 var fortfarande torpare, drängar, pigor, bönder och arrendatorer en hörnsten i den dominerande agrara ekonomin. Men tjugo år senare märks en tydlig förändring. De små brukningsenheterna har minskat betydligt i antal, så även torpställena. Samtidigt hade de större går-

darna blivit fler. Den sammanlagda åkerarealen ökade också betydligt genom uppodling av naturlig ängsmark.

Omkring 1890 visar tabellerna en påfallande minskning av antalet torpare. Bönderna och arrendatorerna har också blivit färre, samtidigt som statarna ökat i motsvarande grad. Vid denna tid har också arbetarna blivit fler, så även gruppen hantverkare, lärare och andra yrkesverksamma som ej faller inom kategorin ”arbetare”.

Statistiken avspeglar socknens begynnande industrialisering, vilken gick hand i hand med en förändring av den lokalpolitiska strukturen. Övergången från agrar till industriellt präglad ekonomi betydde t. ex. att penninghushållningen slog igenom på allvar. Allt fler människor fick tillgång till kontanter och blev också i ökad grad beroende av dem. Men inkomsterna användes inte bara för att betala bostad, mat och andra förnödenheter. Under loppet av 1800-talets senare del blev också allt fler ”vanliga” människor indragna i det kommunala systemet i egenskap av skattebetalare.

I äldre tid var böndernas naturapersedlar socknens huvudsakliga inkomstkälla, det kunde gälla vedleveranser till kyrka, skolor och fattighus. Men de nya kommunerna fick fler åligganden som krävde större ekonomiska resurser. 1874 skedde t. ex. en kraftig ökning av utdebiteringen som en direkt följd av den 1871 givna fattigvårdsförordningen, som då började gälla i Husby-Rekarne. Under perioden 1885–1895 ökade utdebiteringen med hela 139 procent.

Samtidigt som allt fler involverades i den kommunala gemenskapen såsom skattebetalare minskade mångas möjlighet till inflytande. Jansson visar att den sociala sammansättningen bland kommunala förtroendemän förändrades kraftigt. Omkring sekelskiftet hade godsägare, industriidkare, handlande och bönder i stort trängt undan andra yrkesgrupper. Förutom att vissa gamla sockenbor fick mindre att säga till om tillkom också nya grupper, främst industriarbetare, som heller inte tillhörde det samhällsbärande skiktet.

Sammanfattningsvis konstateras följande: ”Sedda ur ett ’alienationsperspektiv’ måste de samhällsförändringar som här behandlats i väsentlig grad ha påverkat de människor som bodde och verkade i Husby-Rekarne. Deras relationer till lokalsamhället måste i takt med omställningarna ha förändrats på ett sådant sätt, att medvetande och attityder inte längre kunde vara desamma som tidigare” (s. 99).

När det gäller nykterhetsrörelsens nedslag i socknen pekar också författaren på lokala förhållanden av särskild betydelse för just denna förening. I ett intressant avsnitt får vi följa rusdrycks-hanteringens expansion och de sociala problem som följde i dess kölvatten.

Efter denna tämligen digra och kulturhistoriskt mycket lärorika bakgrundsteckning följer redovisningen av det egentliga föreningsmaterialet, främst medlemsmatriklar, kassaböcker och protokoll. Här visar Torkel Jansson, för att använda hans egna ord, att det inte var vilka som helst som anslöt sig till den nystartade nykterhetsföreningen.

Vid ett ytligt betraktande av medlemsmatriklarna ges lätt intrycket av en tämligen jämn social spridning bland olika samhällsgrupper. Men en detaljerad granskning visar att detta är en sanning med modifikation. Den sociala spridningen beror främst på att logen till en början hade en stark ungdomsprofil och att många barn till bönder, torpare och stutare anslöt sig. En beräkning av de yrkesverksamma medlemmarnas status visar en påtaglig dominans för de "utestängda" grupperna: industriarbetare, hantverkare och lägre tjänstemän.

Janssons tes är att dessa grupper använde nykterhetslogen som ett forum för kommunalpolitiskt engagemang, som ett sätt att få sin röst hörd. Resonemanget underbyggs ytterligare av en inträngande och mödosam analys av de enskilda medlemmarnas engagemang. Han undersöker vilka grupper som stannade kvar i logen och vilka som snart lämnade den, vilka som yttrade sig vid sammankomsterna och vilka som satt passiva samt vilka som valdes till olika förtroendeuppdrag.

Genomgången visar att torpar- och statarbarn nästan helt försvann i början av seklet och att drängarna och pigorna blev allt färre. Men också att kategorin arbetare successivt fick allt sämre position: "Med smeder, skomakare och hovslagare i spetsen hade de från övrig gemenskap utestängda Hållsta-borna skaffat sig en egen social organisation. De hade också insett och i viss mån accepterat de övrigas exklusivitet och skapat åt sig själva en egen sådan, där det efter någon tid inte längre var tu tal om vilka grupper som var de ledande" (s. 139).

Här skall också kortfattat nämnas något om behandlingen av Hållsta Arbetarekommun. Tidsperspektivet är betydligt kortare, men grundtanken densamma. Som förklaring till bildandet av föreningen 1915 nedtonas ideologiska förändringar

på medvetandeplanet. Istället pekar Jansson på ytterst konkreta lokala villkor.

En genomgång av medlemskadern de första två åren visar att lantarbetarna dominerade helt: "Arbetarekommunen var så identisk med en facklig organisation den gärna kunde vara." Bildandet av föreningen relateras framför allt till de svåra ekonomiska förhållanden som lantarbetarna levde under vid denna tid. Detta har också satt tydliga spår i verksamheten. Föga intresserade man sig för ideologiska frågor, framtidsperspektiv och politisk makt. Istället dominerade praktiskt orienterade försök att lindra den omedelbara nöden, t. ex. via löneförhandlingar och konsumentkooperativa initiativ.

I det avslutande kapitlet "Föreningslivets spridning i tid och rum" beskrivs organisationernas nedslag och spridning i ett längre tidsperspektiv, fram till 1930. Behandlingen omfattar socknens samtliga föreningar inom nykterhets- och arbetarrörelsen.

Personligen har jag svårt att förstå detta kapitel, kanske främst dess placering i slutet av boken. Här presenteras bl. a. geografiskt orienterade förklaringsmodeller, som hävdar att föreningar, liksom andra innovationer, sprids efter vissa regionala mönster, t. ex. från en centralort successivt ut mot perifert belägna bygder. Resultatet av den mycket omfattande materialgenomgången blir också det väntade, nämligen att det är människors levnadsförhållanden, och inte primärt deras bostadsort, som är avgörande för medlemsanslutningen och engagemanget. Men detta har vi ju redan fått noggsamt inpräntat under de första tvåhundra sidorna.

Sören Jansson

Ole H Christensen: Storlandbrug under omformning — Uddrag af danske godsforvalterbreve 1784—1792.
Landbohistorisk Selskab. København 1982. 335 s.

Nu har Landbohistorisk Selskab givit publicitet åt en ny källgrupp som, vid sidan av bondedagböckerna, kan ge oss omfattande och detaljerad information om jordbrukssamhället under 1700- och 1800-talen. Det gäller godsförvaltarens (i Sverige närmast inspektorns) brev till godsägaren, vilken befann sig på något av sina andra ägandes gods.

Godsförvaltaren var högsta tjänsteman på godset men hade givetvis en underordnad ställning gentemot ägaren. Brevet innehåller därför många hövlighetsfraser, men också egna ståndpunkter: "tillåtes det mig nådigast underdånigt att erindra..." (s. 144, min övers. i alla citat).

Det bör påpekas att breven, trots det ålderdomliga språket, är relativt lättlästa. I slutet finns en ordlista för de gammaldanska orden.

Godsförvaltarbrevet är verkligen en viktig källa. Danmarks jordbruk dominerades ju helt av landets 780 "huvudgårdar". Dessa gods uppbar, förutom arrenden från sina underlydande, även skatter till kronan i området. De skötte utskrivningen av knektar och i många fall även hela den juridiska apparaten. Godsen hade en nästan helt monopoliserad maktställning på dansk landsbygd på 1700-talet. Genom breven får vi både godsledarens uppgifter om jordbruket och hans syn på jordbrukets arbetare. I boken har författaren valt ut fem gods, på vilka vi får följa utvecklingen de spännande åren 1784–1792.

Självklart noterade förvaltaren mycket om vädret: skördeutfallet hade ju stor betydelse. Nödår kunde innebära att godset inte fick alla de krav som ställts på bönderna uppfylla. Speciellt om fodertillgången blev knapp och vintern lång blev det problem. I vissa fall fick godset helt enkelt köpa kompletterande hästar och oxar ifall det skulle bli plöjt. I samband med detta får läsaren reda på dragdjurens stora betydelse för olika arbeten.

I vissa fall ger förvaltaren detaljerade redogörelser för skatteintäkter och hoveri. Det är ju tiden strax före hoveriets upphörande och denna fråga diskuteras en hel del. På ett ställe görs t. o. m. en noggrann beräkning över hur mycket det skulle kosta att avstå från hoveriet och därmed en exakt uppställning av vad det inneburit dittills.

En fråga som ständigt bekymrar godsförvaltaren är priset på säd. Godset säljer årligen stora kvantiteter. Här får man också uppgifter om sådeskvaliteten samt om vägnarnas framkomlighet och om skjutningen.

Sädssystemen refereras noga i breven. Sedan 1760-talet hade koppelbruk börjat införas i Danmark. Det var en sorts lindbruk med växtföljden t. ex.: träda, höstsäd, vårsäd, 6 års vall. Med denna metod minskades andelen träda jämfört med t. ex. det i Skåne vid denna tid vanliga 3-sådet. Fodret till djuren ökade och man kunde utvidga sin mejerihantering.

Förutom om jordbrukssysslor rapporterar för-

valtaren t. ex. om husbyggnation och vägbyggen, liksom om de från 1781 i Danmark pågående skiftesreformer.

Speciella problem uppstod när godset var utarrenderat till en "förpaktare", vilket tydligen var ganska vanligt. Det framgår klart att inspektorns uppgift var att bevaka godsägarens intresse, så att jorden eller bönderna inte blivit för exploaterade när förpaktartiden gått ut.

En speciellt spännande fråga är förhållandet till hoveribönderna. Grundprincipen var, att försöka "driva in alla pengar och all den säd som bonden utan sin ruin kan avvara" (s. 153). Och visst hade godsförvaltaren stor makt att näpsa uppstudsiga bönder. Flera exempel finns när icke hoveriskyddiga bönder tvingas göra hoveri. Om de stod i skuld var det en lätt sak, men också hot om vräkning eller soldatutskrivning kunde få bonden mer dagsverkesvillig. Trähästens användande ses som en självklarhet. Dessa frågor diskuteras öppet i breven.

Men det är ändå slående ofta som förvaltaren måste göra eftergifter för att anpassa sig till bönderna. Ofta kunde det t. ex. vara svårt att få någon att tillträda en ledig hoverigård. Jag får "ge dem allt, och ändå krusa dem att anta gården" (s. 103), säger godsförvaltaren på Fuirendal. Några år senare: "Men ändå sade han nej, och även om jag band honom och förde honom dit, skulle han inte stanna" (s. 140). Även husmännen (ungefär torpare) hade man svårt att hålla kvar.

Speciellt besvärligt blev det för inspektorn på Korselitze på Falster. 1788 vägrade bönderna att betala extra skatter, och inte heller gjorde de något hoveri utöver det helt nödvändiga. "Bönderna... göra bara det de finner tvunget" (s. 213). Bönderna hade hemliga möten och skickade talesmän till Köpenhamn. "Fastän jag gör mig alla möjliga besvär för att få reda på deras hemligheter, så... kan man inte spåra det minsta av vad som passerar dem emellan" (s. 212). Godsägaren befäller foglighet mot bönderna för att undgå obehag. Deras uppror följs intensivt på mer än tio sidor i boken. Knappast någon källa kan ge en så levande och detaljerad beskrivning av en sådan händelse som dessa brev.

Låt mig så jämföra källan förvaltarbrev med bondedagböcker, som jag känner till en del från Sverige. Vad som finns i *bonedagböckerna* är det dagliga noterandet av arbetsuppgifter, vilket ger möjlighet att kvantifiera insatserna av tid i olika typer av arbeten. *Brevet* ger istället mer *kvalitativa*

uppgifter. De ger fler fakta om enskilda frågor; man kan få en hel genomgång av t. ex. ett sädesystem.

Till sist vill jag gärna referera analysen av landboreformerna i bokens inledning. Dessa ses som en process där *den centrala statsmakten* stärker sitt grepp och kräver mer och regelbundnare inkomster. Detta leder till att bönderna måste frigöras ifrån godsens för att kunna koncentrera sig på att skatta till staten. Böndernas hoveri till godsens fastställs först till ett maximum för att därefter avlösas i penningar, och den logiska konsekvensen blir friköp av bondejord. En samtidig tendens är *godsets* omvandling till stordrift eller mer kapitalistiska mönster. Skiftena gav möjligheter till arrendehöjningar, vilket gav godset kapital, och samtidigt passade man på att lägga mer jord under huvudgården. Böndernas friköp gav givetvis också en kapitalförstärkning. Omvandlingen av bönder till husmän och upphävandet av stavnsbandet (ungefär livegenskapen) gav ny arbetskraft och en mer rörlig sådan.

Författaren har dock glömt bort böndernas roll i utvecklingen. Förmodligen hade böndernas och husmännens agerande betydelse för hoveriets och stavnsbandets upphörande. De danska bönderna blev i alla fall fria från hoveri ett halvsekel före de skånska.

Pablo Wiking-Faria

Jakt och fångst i Småland. Kronobergsboken 1982. Årsbok för Hyltén-Cavalliusföreningen utgiven av Kronobergs läns hembygdsförbund i samarbete med Smålands museum. Red: *Karl Johan Krantz*. Växjö 1982. 157 s., ill.

Kronobergsboken 1982 har temat jakt och fångst i Småland. Dess redaktör Karl Johan Krantz har i förordet påpekat att denna viktiga del i kulturarvet alltför sällan har behandlats. I stora drag är det en riktig notering. Bristen på litteratur gäller i första hand större heltäckande verk. Det finns relativt många kortare uppsatser som publicerats i jakt- och kulturhistoriska tidskrifter. Tyvärr är det svårt att få överblick över dem. Genom de utgivna jaktbibliografierna, Müntzing, R., *Svensk jaktlitteratur*. 1–2, Schreiber, T., *Svenska jaktens litteratur*

intill år 1900, Tilander, G., *Nyare svensk jakthistorisk litteratur* (Namn och bygd 1944) och Henriksson, H., *Popular hunting and trapping in Norrland*, får man en relativt god bild av utkommen litteratur om jakt i Sverige. Tyvärr är det ett faktum att den kulturhistoriska litteraturen är av äldre datum och att många forskningsfält är obehandlade. En hel del av den publicerade jaktlitteraturen är zoologiskt inriktad med syfte att förkovra näringen och andra behandlar jaktlagstiftningen. Litteraturen om fiske är särskilt rik ifråga om havsfisket och åfisket medan fisket i sjöar ännu inte fått någon samlad skildring. Årsbokens tema kan vara ett resultat av ett nyvaknat intresse för jakt och fångst, som kommit att utvecklas i anslutning till det ökade intresset för naturvård. Däri ingår viltvården och frågan är om inte denna del är en äldre föregångare till vår tids naturvård, som är inriktad på industrins och tätorternas skadliga inverkan på naturen.

Flera av årsbokens uppsatser tar upp samspelet i naturen och särskilt betydelsen av människans åtgärder. I sin egen uppsats, *Jakten – från näringsfång till fritidssyssla*, berättar Karl Johan Krantz om hur naturvårdsarbetet utvecklade viltvården. Vissa författare har när de undersökt förändringar i naturen som orsakats av mänskliga verksamheter kunnat visa, att andra samhällseliga faktorer än de hittills accepterade har haft större inverkan. Ingvar Christoffersson skriver i sin uppsats, *Viltet, markanvändningen och miljön*, att det kulturlandskap som uppstod för tusen år sedan endast kom att förändras obetydligt fram till 1800-talets slut, då den intensiva jordbruksdriften inleddes. Under 1900-talet utvecklades vad författaren kallar "granplantagen", som helt förändrade den biologiska balansen. Varken skiftena eller befolkningsökningen under 1700- och 1800-talen kunde omforma landskapet i den omfattningen. Lars Olof Larsson flyttar orsaksförhållandena bakåt i tiden när han med hjälp av räkenskaper från kungsgården Kronoberg visar, att älgarna, hjortarna och rådjuren redan under äldre Vasatiden minskade betydligt på grund av adelns och kronans tillåtna jakt och den otillåtna allmogejakten. Författaren anser att hittills framförda förklaringar, som privilegieutjämningen 1789, då alla ofrälse fick jakträtt på egen mark, och nyodlingarna på 1800-talet, inte kan förklara minskningen av viltstammen. Lars J. Larsson framför ett nytt och djärvt förslag i försök att finna en biologisk förklaring till vargens försvinnande. Han är inte den förste som noterat att

varggröpar och skalljakter inte kan ha varit särskilt effektiva. Vargpest och ett ökat utnyttjande av skjutvapen kan inte heller förklara vargens försvinnande. Däremot finns det flera vittnesmål som berättar att vargen undvek järnföremål. Lars J. Larsson menar att vargens försvinnande tidsmässigt och geografiskt följer utbyggnaden av järnvägsnätet, som hindrade den att vandra mellan olika jaktrevir.

Också i årsbokens andra hälft, som handlar om fisket, finns exempel på författarnas naturvårdsmålsättning. Tydligt märks det i Per Larssons uppsats om *Malen – Smålands storsjöodjur*. Denna art är vår största insjöfisk, en värmetidsrelikt som håller på att dö ut. Fiskeristyrelsen och World Wildlife Foundation startade 1982 ett projekt för att undersöka arten. Ingvar Josefsson betonar också miljöförändringarnas betydelse för fisken. Med naturvården som utgångspunkt vill gärna författarna förklara orsaken till den negativa utvecklingen. Ingvar Christoffersson anser att politiker och företrädare för det intensiva skogsbruket saknat förmåga att göra allsidiga bedömningar. I kapitlet *Åsnenfisket förr och nu* av Gustav Martinsson läggs ansvaret på politikerna för att det rörliga friluftslivet med sportfisket skall ta hänsyn till den bofasta befolkningens intressen, så att onödiga konflikter undviks. Även om politikerna har stor roll i sammanhanget tror jag, att det är viktigt att, liksom flera av uppsatserna visat, betona människornas utnyttjande av naturens tillgångar och hur det förändrat naturen. I detta spel ingår politiken som en del.

Naturmiljöns betydelse för jakten och fångstens bedrivande är en utgångspunkt i flera uppsatser men jägarna står också i fokus för intresset. I kapitlet *Sunnerbo ryar, ett jaktens Atlantis* berättar Lenart Williams om högreståndsjakten på de nu försvunna ljunghedarna i sydvästra Småland. En viktig källa är en dagbok från 1850–1898, som författats av en av den tidens berömda jägare. Dagboken påvisar möjligheten att verklighetsnära och känslomässigt nå den tidens jägare och deras livsform, även om årsbokens korta uppsats inte är uttömmande. Stora delar av Sunnerbo härad var i mitten på 1800-talet utarrenderade till svenska och utländska jägare. Reviren var på tusentals tunnland och fångsterna enorma. På några dagar kunde jägarna skjuta hundratals orrar. För bondebefolkningen innebar herremansjakten extrainkomster i arrenden och inackorderingar. Som kontrast skulle det varit intressant om det varit möjligt att

jämföra de båda gruppernas inställning till varandra. Jägarnas inställning är lättare att nå genom de skönlitterära skildringarna.

Andra hälften av årsboken behandlar som nämnts fisket. Genom Ingvar Josefssons överskådliga uppsats *Fisk, fiske och miljöförändringar* blir fiskets försörjningsmässiga betydelse och fiskemetoderna allsidigare beskrivna i årsboken än jakten. Han påminner läsaren om att många frågor angående fiskets betydelse, fiskemetoderna och deras utveckling samt inställningen till fiskmat ännu är obesvarade. En brist är att uppsatsen saknar litteratur- och källförteckning. Författaren lägger fram förslag på hur vissa redskap utvecklats och det hade varit värdefullt att få reda på hans referenser. Många läsare är säkert intresserade av fiskets kulturhistoria och hade behövt ledning i att tränga djupare i ämnet. Jag fastnade för påståendet att kastnätet måste ha använts i Småland eftersom det brukats i Tyskland, varifrån det kunde spritts genom medeltidens klosterväsende. I en uppsats om Kastgarnsfiske i Skåne, Kulturens årsbok 1946, berättar C. G. Lekholm att det förekommer i England, Frankrike, Västtyskland och i sydvästra Europa samt runt Medelhavet, varifrån de äldsta uppgifterna erhållits. Däremot saknas det i Danmark vilket kan synas märkligt med tanke på de danska vattendragens likhet med de skånska och att klosterväsendet var utbrett även i Danmark. Kan man av dessa fakta dra slutsatsen att kastnätet förr i tiden använts i Småland? Frågan om kastgarnets användande i Småland tycks vara ett olöst problem och frågor kring fiskeredskapens utveckling och utbredning kräver djupa undersökningar för att kunna lösas.

I anslutning till det fiskebiologiska intresset för om det funnits självreproducerande laxfiskebestånd i sydsvenska vatten har Ingvar Josefsson frågat sig om avsaknaden av uppgifter om laxen i äldre småländska källor istället kan tyda på att allmogen ansåg att laxen var en skräpfisk. Denna förklaring verkar mindre trolig. Laxen var viktig i det norrländska och halländska kosthåll och just därför är den också omnämnd i skattläggningshandlingar och i soldaternas kosthåll. Berättelsen om att arbetsfolket i Norrland slapp äta lax mer än en gång i veckan, som Ingvar Josefsson anför, får inte tolkas som om allmogen skulle undvika den näringsrika laxen som föda utan skall ses som ett exempel på folkhumor av samma slag som uppstod kring den livsnödvändiga sillen. I uppsatsen *Fiskeåret i Bolmen* av hembygdsforskaren Sune

Granqvist kommer läsaren nära den enskilde fiskaren och andra som var beroende av fiskmat för att överleva. Uppsatsen kontrasterar mot andra avsnitt i årsboken, som i högre grad behandlar jakt och fiske översiktligt och utgår från naturförutsättningarna. Fiskeåret i Bolmen bygger på författarens egna minnen och sådana som insamlats hos ortsbefolkningen. Traditionsuppgifterna förmedlar uttrycksfulla bilder av en livssituation i början av vårt sekel. Bröd kunde t. ex. en del hushåll sakna i veckor men sötvattensfisk, särskilt mört, fanns på bordet varje dag.

Mittemellan jakt- och fiskeavsnittet har redaktionen placerat Jan-Öjvind Swahns bidrag *Friskytar och himmelsfärdsmete*. Uppsatsen berättar om folkdikt och folktro och förmedlar människors inställning till jakten och fisket, som båda hade betydelse för försörjningen men som i särskilt hög grad innebar chanstagande och osäkerhet ifråga om resultatet. Swahn avslutar med en uppmaning till fortsatt insamling av folklore. Hans förhoppning är att hembygdsvännerna skall intressera sig för att bevara den muntliga traditionen på samma intensiva sätt som den materiella kulturen har blivit omhändertagen men istället inrikta sig på den nu levande folklören.

Årsboken illustreras med många foton. Särskilt intressanta är originalfotona på jägare och fiskare under verksamhet. En brist är att årsboken saknar information om de olika författarna. Läsvärdet ökar när man vet författarens relation till sitt uppsatsämne.

Göran Sjögård

Hilding Pleijel: Jordfästning i stillhet. Från samhällsstraff till privatceremoni. En samhällshistorisk studie. Distributor: Bokhandeln Arken. Lund 1983. 120 s., ill.

När detta häfte av Rig utkommer har professor emeritus Hilding Pleijel i Lund nyss fyllt 90 år. Det borde ha givit anledning till en sammanfattning och hyllning av ett långt livs hängivna forskningsinsats inom svensk kyrko- och kulturhistoria. Men det hade passat denne vitale vetenskapsman och flitige Rig-medarbetare illa. I stället för att vila på lagrarna firar han sitt jubelår med att utge det fyrtiofemte arbetet i den av honom en gång star-

tade serien "Samlingar och studier till svenska kyrkans historia". Skriften heter "Jordfästning i stillhet. Från samhällsstraff till privatceremoni". Författaren är Hilding Pleijel själv.

Som ensam utgivare har Pleijel nu bestämt att serien skall vara avslutad. Annars hade det väl varit fullt realistiskt att den inom överskådlig tid hade kunnat omfatta runda 50-talet verk.

I motsats till den av Hjalmar Holmqvist påbörjade "Svenska Kyrkans Historia" har "Samlingar och studier" inte blivit en torso. Snarare är det ett corpus-verk som samtidigt speglar den kyrkohistoriska forskningens särprägel i Lund under Hilding Pleijels egid. Denna forskning, inom vilken Pleijels egna arbeten kan sägas utgöra modellstudier, omfattar främst tre fält: kyrklig personhistoria, litteraturhistoria och samhällshistoria.

Pleijel är en mästerlig biograf och i de korta och koncisa karakteristikerna av de ledande kyrkomännen runt sekelskiftet 1900, som han i förbigående gör i det nu publicerade arbetet, speglas denna sida av hans kunskapsfält. Men Pleijel har inte bara studerat svenska kyrkans historia "von oben" utan också ur folkets synpunkt, bl. a. genom undersökningar av de religiösa läsvanorna.

I det nu utkomna arbetet är det snarast bägge perspektiven – överhetens och folkets – som får samspela. Härigenom kan Pleijel på en gång illustrera traditionsstabiliteten och förändringen sådana den kommer till synes runt sekelskiftet 1900.

Det ämne han valt att studera är aktuellt och speglas varje dag på tidningarnas familjesida i dödsannonsernas formuleringar. Oavsett om man finner det explicita "Jordfästningen äger rum i stillhet" eller ej utgör en jordfästning i våra dagar allt oftare en privatceremoni eller kanske snarare en familjeceremoni.

Med det historiska perspektiv som Pleijel anlägger visar sig nutida praxis inte bara vara relativt sen utan också vara en konsekvens av en samhällsutveckling. Det är denna som intresserar honom. Begravnings sättet blir närmast en indikator för en samhällsanalys, låt vara att det är av stort intresse även per se.

Nutida etnologer framhåller ofta att det är genom repressionerna som ett samhälles hållningar och attityder avslöjar sig. Jordfästning i stillhet var i äldre tid ingalunda ett självvalt begravnings sätt utan ett av domstol utmätt straff för självspillingar liksom för avrättade personer.

Ett sådant sätt att utnyttja livets rites de passage kom inte till synes endast vid dödsfall utan vid

praktiskt taget alla kyrkliga förrättningar. Vid vigseln kunde bruden både äras och vanäras genom olika dräktttribut som krona, krans, hätta eller håruppsättning. I detta fallet var det sockenstämma eller lokal praxis som kunde uppställa regler. Då jordfästning i stillhet aktualiserades var det däremot världslig domstol som fällde avgörandet. Konsekvenserna kom likväl till synes i konkreta sedvänjor. De främsta var onekligen att självspillingarna fränkades klockringningen och den vigda jorden.

Själaringningen var en gång både ett tecken på ett dödsfall och en hjälp för den avlidnes själ att vinna salighet. Men också utebliven ringning utgjorde ett tecken för dem som kände koden – och det var ett kusligt tecken på en utebliven gränsdragning mellan de levande och de döda. Liksom de "oärliga" som grävdes ner i markerna eller i hästbacken utgjorde den icke jordfäste en potentiell fara för de efterlevande just genom sin statuslöshet. Det var t. ex. därför man var så angelägen att återfinna drunknade.

Kyrkans män hade en annan motivering då de envist försvarade särbehandlingen av självspillingarna ifråga om begravningen. De motiverade denna med kyrkans plikt att vaka över sedelagen. Detta måste ske även om det var den avlidnes anförvanter och inte den avlidne själv som fick uppleva skammen av särbehandlingen.

Den förändrade samhällssynen får inte främst sina talesmän vare sig bland prästerna eller allmogen utan genom ämbetsmän och andra företrädare för det upplysta borgerskapet. Eftersom jordfästningsreglerna var lagfästa blev det riksdagen – och senare även kyrkomötet – som tog upp förändringsförslagen till behandling. Karakteristiskt är därvid att riksdagen – generellt sett – är pådrivande, medan kyrkomötet vill fasthålla den rådande ordningen. Det är alltså samma mönster som upprepats gång på gång innan kyrkomötet måste falla till föga och acceptera folkmajoritetens uppfattning.

Plejels analysmaterial är tvåfaldigt. Å ena sidan riksdags- och kyrkomötesprotokoll, vari den debatt speglas som föregick lagtexterna och lagändringarna. Å andra sidan språkliga benämningar av typ "begravning", "jordfästning", "jordfästning i stillhet", "borgerlig begravning", "neslig begravning" vilka på en gång återspeglar hållningar och attityder och påverkar dem. Pleijel kan t. ex. visa att när den nya begravningsformen tidigt uppträder i ett par juristfamiljer användes inte formeln "i still-

het" utan "i enskildhet" (s. 92). Den förra hade här alltför stor likhet med "neslighet". Att å andra sidan uttrycket "neslig begravning" skulle ha folkligt ursprung som Pleijel menar (s. 92) ställer jag mig dock frågande till.

I våra dagar har vi tillräckligt perspektiv för att kunna se hur den nya begravningsformen följt ett vanligt spridningsmönster från högre till lägre samhällsskikt och från tätorter till landsbygdssamhällen. Själva uttrycket "jordfästning i stillhet" anses på goda grunder ha inlånats från Danmark. Samtidigt torde den nya begravningsformen kunna betraktas som ett utslag av ökad familism. Längre än vid någon annan av livscykelns riter har begravningen behållit sin öppna karaktär. Grannar, avlägsna släktingar och vänner har objudna kunnat sluta upp. Som rite de passage har begravningen varit mera svärföränderlig än övriga livshögtider. Först sent sker en förändring, varvid begravningen samtidigt förlorar sin roll att markera den avlidnes samhällsstatus. Begravningen blir inte längre socialt intressant.

Den debatt om och kring döden som på sistone väckts både internationellt och i vårt land har också fäst uppmärksamheten på begravningshögtidens betydelse i sorgearbetet. Därvid ter sig den äldre, öppna jordfästningen med deltagande av alla i den dödes krets, vuxna likaväl som barn, som en större hjälp för de sörjande än jordfästningen i stillhet i synnerhet sedan familjen blivit en allt bräckligare "social unit". Det tema Hilding Pleijel här behandlat i historiskt perspektiv kommer därför säkerligen att aktualiseras i nya debatter och kanske även i framtida förändrad praxis.

Nils-Arvid Bringéus

Europäische Ethnologie. Theorie- und Methodendiskussion aus ethnologischer und volkskundlicher Sicht. Utg. av Heide Nixdorff & Thomas Hauschild. Dietrich Reimer Verlag, Berlin 1982. 305 s., ill.

På initiativ av Museum f. Völkerkunde hölls 1982 i Väst-Berlin ett symposium, där "europaisk etnologi" var det gemensamma temat med tre olika aspekter: *ämnets historia och avgränsning, fältforsknings metodik samt etnologi och historieforskning*. Förhandlingarna, som med berömvärd snabbhet utkom samma år, innehåller över ett 20-tal bidrag jämte diskussionsssammanfattningar. Tyska är det

övervägande språket, fyra uppsatser är på engelska, en på franska.

Sällan föreligger centralinspirerade förhandlingar med ett så varierande innehåll, olika ifråga om länder, ämnen och framställningssätt. Här diskuteras den nationella etnologins förhållande till den allmänna, alltså *Volkskunde* contra *Völkerkunde*, och här till ansluter sig redogörelser för de europeiska föremålsinsamlingarnas framväxt i de stora allmänetnologiska museerna i Hamburg, Berlin och Basel. I en starkt kritisk artikel påtalar Günter Wiegelmann den bristande kontakten inom den samtagna tyska etnologiska forskningen, som han testat i tre allmänetnologiska arbeten. Han finner att utvecklingen sedan 1945 inom systerämnet har helt ignorerats. Som ett nytt positivt drag ser förf. dock bl. a. initiativet till det här aktuella mötet.

Närmanden från det andra hållet var länge också helt sporadiska, diffusionsforskningen hade dock viss beröring med kulturkrets läran. Men från 1968 kom starka impulser genom den diskussion om etnologins teorier, som då kom igång och som också medförde att benämningen "etnologi" fick en bredare användning (jfr att i Sverige blev "nordisk etnologi" accepterad som akademiskt läroämne redan 1925). Orsakerna till den ringa inbördes kontakten ser Wiegelmann dels i de båda etnologlämnernas starkt begränsade forskningsresurser, dels i forskarnas bristande intresse för teorier och deras likgiltighet för vilka lagar som kan gälla för kulturella processer.

Redogörelser för fältforskningens bedrivande inom den europeiska etnologin har av olika författare vidgats till översikter av hela ämnets framväxt i respektive land. Så börjar A. Niederer för Schweiz' del med att nämna L. Rüttimeyers klassiska verk "Ur-ethnographie der Schweiz" (den hörde redan till grundböckerna i ämnet för recensentens egen generation). Den tidigare starkt antikvariskt inriktade forskningen i Schweiz fick sedan nya impulser genom Richard Weiss, som inte såg den alpina kulturretarderingen som ett utslag av folklynnat utan uppfattade den som en följd av ekonomiskt betingad tvångskonserveratism.

Det var naturligt, att man i Portugal som gammal kolonialmakt inte kom att skilja mellan europeisk och utomeuropeisk etnologi. Intresset för hemlandets befolkning växte fram först under 1800-talets senare del och vad som då åstadkoms var främst av beskrivande art. Men genom anknytning till ord- och sakforskningen blev etnologiskt material en fast beståndsdel i romanistiken och

efterhand trädde sakforskningen i förgrunden. Jorge Dias († 1973) blev föregångsmannen och genom honom introducerades "regional etnologi" som universitetsämne i Portugal.

Till skillnad från föregående bidrag är redogörelsen från Italien mycket utförlig. Professor Clara Gallini från Cagliari, Sardinien, har här ett intensivt pläderande för den italienska etnologins nybildande särart, som hon anser vara förbisedd. Föregångsmannen är Ernesto de Martino. Det specifikt italienska perspektivet inom etnologin menar Gallini återgår mer på landets politiska traditioner än på utländsk teoribildning. Klassmötsättningarna inom det italienska samhället har här spelat en betydande roll. Och etnologisk forskning har varit inriktad på att även ha en praktisk uppgift. Till studiet av litterära traditioner har senare kommit intresset för den materiella kulturen, för produktionsteknik och arbetsförhållanden, något som sammanhänger med de sociala och kulturella förändringarna för stora befolkningsgrupper. Två teman anges stå i centrum för italiensk etnologi: bondekultur och religion, varvid religionsforskningen är konkretiserad till förhållandet mellan olika trosformer och deras social-ekonomiska bakgrund.

Professor R. J. Theodoratus, Fort Collins, USA, skriver om den amerikanska kulturanthropologins tillskott till europeisk etnologi. Han börjar med att berätta, att han till en österrikisk kollega sagt, att han ansåg Peter Roseggers bok om Steiermark vara ett av de viktigaste arbetena i österrikisk folklivskunskap (min egen lärare C. W. von Sydow gav på 1920-talet en motsvarande rekommendation). Men Theodoratus samtalspartner var av motsatt mening: Roseggers böcker hade inget särskilt intresse, de gällde ju vardagsting, som ännu idag kunde upplevas. Amerikanaren konstaterar, att senare har just *dagens* europeiska kultur blivit ett betydelsefullt objekt för den amerikanska social- och kulturanthropologin. Världskriget gjorde slut på studieresorna till Europa. Men efter 1952 blev det på nytt en formlig översvämning. Det var sedan det gått upp för de blivande utländska forskarna, att här fanns en unik tillgång att fördjupa lokala studier genom rikedomerna av arkivaliska källor.

Hur en motsvarande utveckling ter sig i närbild här hemma belyser Ulla Brück i sitt bidrag "The Influence of Social Anthropology on Swedish Ethnology". När förf. skriver, att akademiska läroämnen inte på en gång och för alltid fått sin fasta form

gäller detta också etnologiämnet i Sverige. Men trots många namnbyten har det ansetts ha ett ungefär likartat meriteringsvärde. En genomgripande förändring kom först med 1970-talet. Då förändrades också fältforskningen till form och föremål. Det är detta senaste årtionde som Ulla Brück redogör för genom att presentera några av de betydelsefullaste svenska avhandlingarna som milstolpar.

Det åskådligaste bidraget till belysningen av de svårigheter som kan drabba ett fältforskningsprojekt i grupputförande lämnar Utz Jeggle i "Geheimnisse der Feldforschung". Det gällde en undersökning av en by i närheten av Tübingen, som skulle slutdokumenteras med en utställning. Den senare blev aldrig utförd. Förf. skriver pessimistiskt, att det kan synas som om forskarna skulle vara lika litet kapabla att arbeta kooperativt som de utforskade. Men med- och motspel mellan by-folket och studenterna, mellan utfrågandet och besvarandet är så dramatiskt skildrat, att texten skulle kunna vara högläsning vid eftersitsen på en exkursion (om språkkunskigheten finns). Den har också "det verkliga livets" mörka inslag genom att nazistregimen verkställde en offentlig avrättning på bytorget av en ung tvångsarbetare, en ukrainare, som med rätt eller orätt av sin kvinnliga husbonde hade beskyllts för erotiskt närmande. Händelsen dramatiserades ytterligare bl. a. genom bybornas uppfattning, att ett förödande flyganfall var en hämndeakt för mordet (sannolikt var bombningarna avsedda för godsbangården i Tübingen).

I "Europäische Ethnologie" ingår också ett par uppsatser som gäller folkpsykologiska problem. Varför säges en bedragen äkta man vara "behornad", frågar holländaren professor A. Blok, Nijmegen, och menar sig ha funnit en förut okänd nyckel till en mediterrän hederskodex. Till klar olikhet med en bagge i en färhjord, tål en getabock att i sitt harem även ha en rival. Därför är det *hans* horn som blivit ett skamtecken. Det gäller en iakttagelse och en uppfattning som hört till herdekulturen och principiellt menar Blok, att han visat "hur en strukturell och en historisk analys kan förenas". Så vida perspektiv kan däremot inte tillmätas amerikanaren A. Dundes föredrag om analhumorn som speciellt tysk, även om det antydes vara ett bidrag till frågan huruvida "folk" betyder "populus", nation, eller "vulgus", gemene man.

Sigfrid Svensson

Birgitte Rørbye: Folkloristiske Horisonter. På vej til en kritisk teori om de folkelige erfaringsverdener. UNIFOL 1981. Köpenhamn 1982. 188 s.

Glädjande nog tycks folklorister åter börja intressera sig för ämnets teoriutveckling. Det senaste bidraget till denna "våg" är Birgitte Rørbyes "Folkloristiske Horisonter. På vej til en kritisk teori om de folkelige erfaringsverdener". Syftet med essän är inte så mycket att presentera en ny färdig teori, som att problematisera och ställa frågor kring det sätt man bedriver folkminnesforskning på idag. B. R. anknyter öppet till den s. k. Frankfurter-skolans teoribildning och det medför nog att begreppsbildning och -användning kan framstå som ovan och svårtillgänglig för den teoretiskt oskolade nordiska forskningsmiljön. Det bör dock påpekas att B. R. på ett föredömligt sätt definierar sina begrepp och att essän med lite tålmod inte alls är svårläst.

Essän ompänner ett vitt fält och stora delar av den åtgår till att presentera en mer allmän syn på samhället. En kort recension kan självfallet inte behandla alla teorins sidor och jag skall i det följande främst koncentrera mig på de synpunkter, som uttryckligen berör folkloristiken. Utgångspunkten för teoriutvecklingen är att vetenskapen är en intressebetonad mänsklig aktivitet, som pågår i samhället. Forskaren måste dels ta ansvar för forskningens funktion och användande, dels måste hon göra både intresset och de vetenskapliga resultaten till föremål för en öppen diskussion. B. R. hävdar att teori och praktik är – eller snarare borde vara – två sidor av samma sak, dvs. att forskaren genom sin forskning aktivt måste gripa in i samhällsdebatt och -konflikter.

Folkminnesforskningen vill B. R. placera som ett forskningsområde, som sysslar med "det sociala konstruerandet av verkligheten". Detta betyder att folkloristiken inte studerar verkligheten, utan undersöker olika verkligheter, som är knutna till individer, grupper och samhällen.

Verkligheten i sig existerar visserligen men det ligger utanför våra möjligheter att veta något om den. Varje kunskap är knuten till den mänskliga förståelsen och kunskapen blir därmed inte längre en kunskap om den "rena" verkligheten. I stället för "verklighet" talar därför B. R. om "värld", som just betyder en verklighetsförståelse i en tidsmässig, eller historisk, situation. Världen indelas i fyra olika nivåer, från den historisk-materiella via

samhällsvärlden och livsvärlden till de folkliga erfarenhetsvärldarna. Den materiella världen, samhällsvärlden och livsvärldarna får betydelse via erfarenhetsvärldarna, dvs. genom verklighetens sociala konstruerande. Folkloristiken har som huvuduppgift att studera de folkliga erfarenhetsvärldarna och där undersöka vilka intressen och maktförhållanden, som gör sig gällande.

De folkliga erfarenhetsvärldarna kan definieras som den verklighetsförståelse, som kommer till uttryck i förmågan att hålla fast intryck och att känna igen något i mötet med nya intryck. B. R. framhåller flera gånger att det är viktigt att se människor inte bara som skapade, alltså som "produkter" av historiska och sociala betingelser, utan också som skapande varelser, som har förmågan att anpassa sig till eller förändra sin situation.

En viktig uppgift för forskningen är att bidra till förändringar genom att peka på alternativa historiska möjligheter och tendenser. Forskarna måste då ständigt tränga bakom det skenbart spontana och konkreta för att upptäcka och förhålla sig till tendenser och möjligheter. Forskningen skall således medverka till att öppna för spänningsfält, göra konflikter synliga, så att det skapas växtbetingelser för såväl en kritisk som en skapande förståelse.

B. R. riktar hård kritik mot folkloristiken såsom den bedrivs idag. Den har hittills i övervägande grad använts till att bekräfta och harmonisera och ämnet har därmed anslutit sig till konservativa tendenser. Folkloristiken bör i stället börja intressera sig för vad materialet betyder och vilka erfarenheter det uttrycker. Om tonvikten läggs på att se t. ex. berättelser som betydelsebärande enheter, som människor använder för att kommunicera, tolka och förstå sina erfarenheter, kommer genre- och typbestämmandet att trängas tillbaka av en helhetssyn, där den mänskliga praktiken ställs i förgrunden. Forskarna måste då också i större utsträckning än nu börja undersöka vanliga människor och inte som hittills låta studiet av de "aktiva traditionsbärarna" dominera.

Själva traditionsbärarbegreppet innebär att människan reduceras till någon som reproducerar tradition, medan traditionen själv lever ett överordnat liv. Men folk utvecklar sig via erfarenheter och traditionsprocesser, som nödvändigtvis är i förändring och i konflikt. Det är då inte längre rimligt att låsa fast materialet i begreppen traditionsgenerer och -typer, eftersom de ändrar sig över tid och i relation till samhälleliga och materiella förutsättningar.

Ämnets grundproblem går emellertid, enligt B. R., utöver genre- och traditionsbärarproblematiken. Det handlar i stället om hur vi — som är individer — kan studera individer och ändå uppnå en insikt, som går utöver det individuella. Vad jag kan se lyckas inte B. R. lösa denna paradox — och det är kanske inte heller hennes syfte. Hon är över huvud taget mycket vag när det gäller frågan om det material vi studerar har individuell eller kollektiv karaktär. I hela sin framställning är dock B. R. starkt individorienterad. Hennes bok lämnar mig en känsla av att hon genom sitt resonemang är farligt nära att lösa upp folkminnesforskningens starka rotfäste i de kollektiva uttrycksformerna till fördel för ett studium av individuella erfarenheter.

Å andra sidan är just den uttalade tilltron till och respekten för de människor vi "forskar på" en av essäns starkaste sidor. B. R. hävdar med styrka folks rätt till sina egna liv och deras rätt att själva bestämma över dem, utan att forskarna lägger sig i. Forskarnas deltagande skall ske på människornas villkor och kräver bl. a. att forskarna själva blir synliga i sina texter.

Folkloristiken har således en grundläggande frigörande funktion, där de folkliga erfarenhetsvärldarna utgör förutsättningen för vetenskaplig insikt och samhälleligt handlande. Emellertid utgör, som jag ser det, B. R.:s idealistiska kunskapsuppfattning — där all verklighet knyts till individens förståelse — ett hinder för den förändring hon eftersträvar. Om man i utgångspunkten avhänder sig möjligheten att förstå grundvalen för mänskligt liv — den materiella verkligheten — måste det bli svårt att förklara och förstå hur verklig och bestående förändring kan komma till stånd.

Dessa invändningar till trots — eller snarare just därför att den väcker sådana frågor — är B. R.:s essä ett viktigt och betydande inlägg i den folkloristiska debatten. I och för sig är hennes slutsatser inte längre uppseendeväckande inom folkloristiken. Essäns kanske mest bestående bidrag är att den placerar in folkloristiken inom en betydande mellaneuropeisk samhällsteoris ram och därmed öppnar för viktiga impulser till den pågående forskningsdebatten. Detta återverkar, som nämnts inledningsvis, på språket, som understödjer tesen om att varje folkloristisk teoretiker med självrespekt utvecklar en egen begreppsapparat. En förhoppning är att vi så småningom kan få arbeten, som kan lyckas integrera de invanda begreppen i de nya teorierna.

Kjell Hansen

Åke Daun: Egennytta och det sociala medlemskapet. Tidens förlag, Stockholm 1982. 203 s., ill.

Åke Daun är sedan 1981 professor i etnologi vid Stockholms Universitet. Han har en anseelig vetenskaplig produktion bakom sig. Men något oväntat har bara två av Dauns arbeten (Upp till kamp i Båtskärsnäs och Förortsliv) anmälts i RIG. Det torde främst bero på, att Dauns böcker under senare år gällt frågor rörande den moderna storstadsmänniskans levnadsvillkor i allmänhet och bostadsförhållanden i synnerhet och därmed endast obetydligt tangerat det kulturhistoriska fältet.

Egennytta och det sociala medlemskapet är ett gott exempel på Dauns intresseinriktning under det senaste decenniet. Det är en samling artiklar publicerade 1976–1981, många ursprungligen hållna som föredrag. Artiklarnas målgrupp är inte etnologer eller ens den vetenskapliga världen utan myndigheter (Statens Kulturråd, Bostadsdepartementet, Botkyrka kommun), folkrörelser (Broderskapsrörelsen, Kulturarbetarnas Socialdemokratiska Förening) och allmänheten (via artiklar i Dagens Nyheter).

Som ofta blir fallet med artikelsamlingar innehållande artiklar, som under kort tid publicerats i skilda sammanhang, blir överlappningar och omtagningar besvärande för den som läser samlingen i ett svep. Förlaget skulle i detta fall med enkla åtgärder ha kunnat avhjälpa en del stötande upprepningar, t. ex. att exakt samma tabell uppträder på två ställen (s. 78 och 97) och att uppräknningen av "de grundläggande mänskliga behoven" drabar läsaren gång efter annan. Men det finns naturligtvis också en pedagogisk vinst med en samling artiklar på beslängt tema: författarens budskap hamras verkligen in i läsekretsen.

Åke Daun är en etnolog som i hög grad har myndigheters och organisationers öra. Om man sedan tar intryck av hans verklighetsbeskrivning är väl däremot osäkert. Daun anger själv i sin inledning, att somliga avsnitt av boken har politiska mål, men att den i första hand skall läsas som ett försök att bena upp och förstå verkligheten.

Titeln syftar på motsättningen i vårt samhälle mellan egennytta, tillfredsställandet av privata önskemål, och det sociala medlemskapet, beroendet av andra människor. Bokens huvudtema är den materiella livsstilens konsekvenser, framför allt de önskade, ett ämne som Daun även utvecklat i boken *Boende och livsform* (1980). Daun teck-

nar bilden av ett samhälle, där individen allt starkare värnar om sina små privata intressesfärer under trycket från det genomorganiserade samhället. Arbetet förmår inte längre skapa mening och självkänsla. Nya växande grupper av dels invandrare, dels socialt utslagna skapar oro. Privatiseringen yttrar sig i att människor rotar sig i, isolerar sig i sina bostäder, både permanentbostäder och fritidshus. Daun går så långt att han hävdar, att det är i att planera för ständiga förbättringar av den materiella standarden och i att få dessa förväntningar tillfredsställda, som människor finner en mening med livet. Andra traditionella livsmål, t. ex. religiösa trosföreställningar, kollektiva livsmål eller helt enkelt en inriktning på att överleva har vittrat bort.

Daun gör i sin bok en mängd slående iakttagelser, av största intresse för etnologens kartläggning av det moderna samhällets kulturmönster. Man slås av konsistensen i hans bild. Ett begränsat antal temata diskuteras ingående och nyanserat, såväl i detta arbete som i andra verk från senare år.

På olika detaljpunkter kan naturligtvis en vaken läsare ha anledning att opponera sig. Daun hävdar att människor har sina sociala kontakter nästan helt inom sitt eget sociala skikt, sin egen åldersklass. "Åtskilliga medelålders personer, som själva har vuxna barn, träffar praktiskt taget aldrig vare sig barn, ungdomar eller åldringar" (s 115). Men jag undrar om han här inte underskattar släktens betydelse. Släktrationer i det moderna samhället – i och för sig ett inom forskningen hittills rätt obeaktat område – har funktionen att gå på tvärs över åldersgränser och sociala gränser och betyder mycket även i den moderna storstaden.

En annan rätt utmanande tanke är att man bör hejda småhusbyggandet för att inte hyreshusområdena från 1960-talet skall tömmas och förslummas. Det vore tragiskt om människor skulle tvingas avstå från de bostadsformer de önskar av det skälet, att man på 1960-talet i teknikberusning och likgiltighet för mänskliga behov och traditionella värden byggde fel bostadsområden. Det vore väl att i överkant värna om bostadspolitikernas och de allmännyttiga bostadsföretagens naggade prestige.

Många av uppsatserna i denna artikelsamling avslutas med ett antal rekommendationer till myndigheter och planerare. Särskilt vänder sig Daun till den socialdemokratiska rörelsens institutioner. Hans råd har liberala förtecken. Han talar sig varm för större fantasi och större frihet för lokala

initiativ, för en uppluckring av stelbent centralstyrning. Några rekommendationer är starkt kontroversiella, t.ex. att stimulera bildandet av etniska enklaver i bostadsområden och att underlätta för svenska folket att gå på restauranger och kaféer.

Dauns dilemma är att både varna för privatisering och "nyindividualism" och förespråka privata initiativ i bostadsområdena. Man drar slutsatsen att det är det individuella satsandet på det egna hemmet och den egna familjen, som anses vara av ondo, medan privata initiativ som leder till skapandet av sociala grupperingar i lokalmiljön är ett önskemål. Bostadsrättsföreningar har Dauns välsignelse för att de leder till social gemenskap och sammanhållning. Men så långt som att förespråka privata daghem och skolor vågar han inte gå, det vore nog att alltför radikalt utmana det socialdemokratiska etablissemangen.

Mats Hellspong

Lise Hannestad: Mad og drikke i det antikke Rom. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck. Köpenhamn 1979. 151 s., ill.

Författaren till denna instruktiva och mycket väl skrivna bok är lektor vid institutet för klassisk och främreorientalisk arkeologi vid Århus universitet. På nordiskt tungomål finnes tidigare ingen framställning av detta slag och även i den internationella litteraturen är det ont om sammanfattande framställningar om detta fängslande ämnesområde. Däremot existerar, som förf. framhåller, ett ganska rikligt material av spridda litterära uppgifter och av arkeologiska fynd av skilda slag.

Förf. har satt som sitt mål att sammanställa och kritiskt granska dessa uppgifter och ge oss del av dem i en sober och charmfull framställning, belyst av ett rikligt bildurval, där många planscher är återgivna i färg.

I olika avsnitt behandlas först de enskilda födoämnen: korn, grönsaker, frukt, fisk, kött, fjäderfä, vilt, ägg och mjölkprodukter, bakverk, matfett, sötningsmedel och kryddor. Så följer kapitel om bruket av vin och om gastronomien, där bl. a. ingår en analys av Apicius' berömda *De re coquinaria*. Andra kapitel slutligen behandlar dagens måltider och serveringen av dessa, restauranger

och värdshus samt soldatkosten, den senare särskilt betydelsefull i en militärstat som det romerska imperiet. Som appendix återges på danska utdrag ur Trimalchios' gästabud efter Petronius' *Satyricon*.

Med stor omsorg redovisar Hannestad sina källor och förtecknar därvid till glädje för läsaren all nyare litteratur på området, inklusive de modernaste editionerna av de klassiska auktorerna. Boken är därtill försedd med ett litet miniatyrlexikon över personer och termer som blivit anförda i texten, med upplysande kartor och med ett förträffligt index. Nämnas bör väl också, att de talrika citaten ur den latinska litteraturen återges i goda danska översättningar av de främsta experter. Bildmaterialet är valt med mycken smak och vittnar om stor kringssynthet. Att hopbrunga detta måste ha krävt en betydande arbetsinsats.

Även om det på forskningens nuvarande ståndpunkt är svårt att med säkerhet urskilja de traditionssammanhang som kan finnas mellan det antika och det senare så berömda italienska köket, kvarstår behovet av fortsatta studier på detta område. Detta behov understrykes av att det berömda italienska köket sedermera blev förebild för det franska, som blev helt dominerande i den europeiska högreståndskulturen och kom att få återverkningar på mathållningen ända in i våra dagar i alla samhällsklasser. Lise Hannestad uttalar sig med stor försiktighet om dessa frågor och synes mena att det snarare är fråga om "samme klimatiske betingelser end en levende kulinarisk tradition fra det romerske til det nuværende italienske køkken, hvis grundlag blev skabt i renaissanceen og gennem de stora opdragelsesrejser i det 16. og 17. århundrede".

Gösta Berg

Eva Österberg: Kolonisation och kriser. Bebyggelse, skattetryck, odling och agrarstruktur i västra Värmland ca 1300–1600. Gleerup. Lund 1977. 308 s.

Det nordiska Ödegårdsprojektet har kommit med sin slutrapport "Desertation and land colonization in the Nordic countries c. 1300–1600" (Stockholm 1981), och det kan vara skäl att i Rig i korthet omnämna en av de bästa svenska delrapporterna, även om det är några år sedan den utkom.

Liksom i de övriga svenska delrapporterna, som hittills publicerats, ligger tyngdpunkten i Österbergs undersökning inte på medeltiden utan på 1500-talet. Det betydligt rikhaltigare materialet från 1500-talet har möjliggjort mera djupgående undersökningar.

En markerad ödeläggelse av gårdar har skett i Värmland under senmedeltiden, de är oftast belagda som öde först på 1400-talet men det tidigare materialet är mycket sparsamt. I medeltidsavsnittet tar Österberg också upp en metodiskussion runt problemet hur man från ett bristfälligt källmaterial skall kunna skapa sig en helhetsbild. Hur djärva extrapoleringar är tillåtna, utan att resultatet blir missvisande? Det finns här en uttalad åsiktsskillnad mellan norska och svenska forskare i projektet, där de svenska forskarna intar en betydligt försiktigare hållning.

Med skattläggningarna under den tidiga Vasatiden får man nästan varje gård i Sverige belagd och i viss mån beskriven. 1500-talet framstår i detta mycket tillförlitliga källmaterial som en period av kraftiga nyodlingar i västra Värmland, särskilt före omkring 1570. Även de övriga svenska undersökningarna har påvisat en stark nyodling under 1500-talet. Nordiska sjuårskriget på 1570-talet medförde en viss regression i västra Värmland men också en snabb återhämtning. Under slutet av 1500-talet skedde inga större nyodlingar.

Ett av de intressantaste resultaten i Österbergs undersökning är att hon har belagt en relativt snabb övergång till havreodling inom undersökningsområdet under 1500-talets sista decennier. Denna ökade havreodling i Värmland kan sättas i samband med en allmänt ökad havreodling i Väst-

sverige. Torsten Lagerstedt skrev i Ymer 1968 rent allmänt, men med utgångspunkt från ett omfattande källmaterial, att man under 1500- och 1600-talen fick ökad havreodling i Västsverige. Gunnar Lindgren skrev i sin klassiska undersökning av Falbygden att havreodlingen ökade i sitt kärnområde mellan mitten av 1500-talet och mitten av 1600-talet. Lars Herlitz har i sin inte mindre klassiska undersökning av Skaraborgs län talat om "Vergetreidung" mellan 1500-tal och 1700-tal och avser därmed havreodlingens expansion. Denna odlingsförändring i Västsverige är väl värd en specialundersökning. Vilka var dess orsaker? Vad fick den för konsekvenser för odlingsystemet i övrigt?

Österberg har också ställt den viktiga frågan om böndernas förmögenhetsinnehav, för att kunna avgöra skattetryckets reella tyngd. Källmaterialet är här Älvsborgs lösen från 1599–1600, där de enskilda förmögenheterna i silver, boskap, spannmål etc. antecknades. Många bönder var relativt förmögna, men skillnaderna mellan olika bönder var stor. Hennes slutsats är att skattetrycket under 1500-talet knappast har satt ekonomisk press på hela bondeklassen, även om vissa kan ha drabbats hårt. Intressant är också att frälsebönder i regel hade mindre förmögenhet än skatte- och kronobönder.

Österbergs undersökning har, liksom de övriga svenska undersökningarna inom projektet, påvisat den starkt expansiva ekonomiska utvecklingen under 1500-talet, framförallt inom jordbruket. Detta är ett viktigt och tidigare inte tillräckligt uppmärksammat faktum. Men det är en vetenskapens och källmaterialets ironi att det projekt som påvisat detta är Ödegårdsprojektet.

Janken Myrdal

KORTA BOKNOTISER

Lars Hagberg: Eksjö 1700-tal. Hur man levde i en svensk småstad förr. Småländska kulturbilder 1982 (Meddelanden från Jönköpings läns hembygdsförbund och Stiftelsen Jönköpings läns museum 54). Jönköping 1982. 210 s., ill.

Småländska kulturbilder 1982 har blivit en mycket tilltalande bok. Inom det kartonnerade omslaget med ett magnifikt fågelperspektiv över Eksjö före branden 1856 rymmes en välmatad framställning om bebyggelse och levnadsförhållanden i denna lilla stad under 1700-talet. Typografiskt är volymen mycket välgjord och de talrika bilderna är valda med stor omsorg. Bland dem ingår ett flertal instruktiva teckningar av konstnären och byggnadsingenjören Lennart Grandelius som också utfört omslaget.

Författare är teol. dr Lars Hagberg som i förordet berättar att han redan när han 1953 blev rektor för stadens högre allmänna läroverk kom på tanken att skriva detta arbete. Först efter sin pensionering fick han dock tillfälle att genomföra de erforderliga primärforskningarna och han har alltså först nu kunnat framlägga resultaten av sitt mångåriga arbete.

Förf. har grundligt penetrerat hela det tillgängliga arkivmaterialet och ställt vad han där kunnat utläsa i relation till den allmänna kulturutvecklingen. Framställningen är välskriven och noggrant dokumenterad med detaljerade källhänvisningar. Med förfaren hand tecknar han här en levande bild av detta lilla samhälle i alla dess funktioner. Man lär känna stadsplan och byggnadssätt, administration och näringsliv, de kyrkliga förhållandena, undervisning och rättsväsen, krigsmaktens ställning i staden, sociala och hygieniska förhållanden och mycket annat. Ett kapitel är ägnat stadens borgmästare under nästan tre decennier efter 1700-talets mitt, mösspolitikern Johan Lorents Munthe, allmänt känd genom den något suspekta nidvisa som börjar: Borgmästar Munthe red på sin Brunte ...

Stadens mest betydande näringsgrenar var oxhandeln och tobakshandeln. De ägnas också av förf. tillbörlig uppmärksamhet. Inte minst den förstnämnda skulle vara värd ett studium även i större sammanhang. Förf. hänvisar för de märkliga oxdrifterna som drog genom landet framförallt på väg mot huvudstaden till K. F. Svärdströms värdefulla bok *Från oxdrifter till slakteriförening* (1959). Om organisationen i detalj lämnas konkreta uppgifter i en uppsats av undertecknad *Om slakt före andelslakteriernas tid, ingående i En skrift om slakt utgiven med anledning av Sveriges slakteriförbunds 25-årsjubileum* (1958).

Lars Hagbergs bok är värd att uppmärksammas inte endast av dem som bor i Eksjö eller har anknytningar där. Den innehåller mycket stoff av allmänt kulturhistoriskt intresse.

Gösta Berg

Gunnar Ekström: Kyrksilvret i Västerås stift genom tiderna. Volym V. Transtrand-Appelbo. Västerås 1983. 157 s., ill.

Domkyrkosysslomannen teol. dr Gunnar Ekström har nu med denna femte och sista volym fullbordat sitt stora arbete om kyrksilvret i Västerås stift, ett verk som inalles omfattar 928 sidor och 1895 illustrationer. Praktiskt taget varje silverpjäs är beskriven, måttsatt och avbildad. Ofta är även proveniensens utredd. Ett stort antal fotografier har medverkat med helhetsbilder, detaljer och i vissa fall stämpelfoton.

Det är ju en märklig prestation av den nu till åren komne silverforskaren att under sju års arbete fullborda detta verk, omfattande 193 kyrkor och kapell i stiftet. Då planerna på denna silverundersökning i början av 1950-talet diskuterades, var ett av incitamenten att en publicering skulle kunna motverka silverstölder i våra kyrkor. Men även för all konst- och kulturhistorisk forskning är naturligtvis detta arbete av stor betydelse. Ett antal tidigare okända mästarstämplar har påträffats och ävenledes har vår kunskap om det profana silvret berikats. Så t. ex. har antalet kända kallskålar ökats. De s. k. kallskålarna — låga runda skålar på tre kullformade fötter och ofta försedda med likartat lock — utgör en liten för vårt land typisk föremålsgrupp från senare delen av 1600-talet och fram till omkring 1740. De har alla ett profant ursprung men har stundom skänkts till kyrkor för att tjäna såsom dopskålar. Likaså finns det gott om exempel på att ljusstakar, bågare, skålar och kannor med profant ursprung givits till kyrkorna, vanligen testamentariskt. Till grund för proveniensuppgifterna ligger antingen graverade inskrifter på silvret eller uppgifter i kyrkornas arkivalier, som genomgåts av författaren.

Genomgående synes mästarstämplarna vara rätt lästa och tydda — ett halvt misstag gäller Karbennings nattvardskalk, där årsbokstaven G tydes som 1695 eller 1719. Eftersom Jonas Nyman blev mästare först 1709, måste 1719 vara det rätta tillverkningsåret.

Den på silverpjäser rikaste kyrkan är självfallet Västerås domkyrka. Där finns en praktfull biskopskräcka, troligen från 1585, en förgylld nattvardskalk från 1300-talets början, en vacker kalk av rent guld och prydd med 152 diamanter, skänkt 1651 av Magnus Brahes änka, samt en märklig biskopsring som sannolikt ärkebiskop Nicolaus gav "oss i vår första biskopsmässa" år 1311.

När man ögnar igenom denna liksom de tidigare volymerna, frappersas man över att det finns så mycket medeltida silver bevarat i kyrkorna trots Gustav Vasas silverkonfiskation 1527.

Volymen avslutas med en rad register över guldsmeder, formgivare och fotografer samt ett Ortsregister över kyrkor och kapell i hela stiftet.

Erik Andréén

Stephan Tschudi-Madsen: **Henrik Bull**. Universitetsförlaget. Oslo, Bergen, Stavanger, Tromsø 1983. 96 s., ill.

Stephan Tschudi-Madsen är riksantikvarie i Norge. Hans doktorsavhandling *The Sources of Art Nouveau* (1955) bildade utgångspunkten för ett seriöst studium av Jugendstilen och har blivit ett internationellt standardverk. I den imponerande *Kunsthistorie* som under åren 1981–83 kommit ut i sju band är han medredaktör och författare till avsnittet om arkitekturen kring sekelskiftet 1900.

Som en markering av sin 60-årsdag gav han 1983 ut en bok om en av Norges främsta arkitekter, Henrik Bull (1864–1953). Det är en rikt illustrerad bok med parallell text på engelska och norska. Dispositionen är utomordentligt klar med tre översiktskapitel som tar upp Bulls biografi, hans konstnärliga utveckling som arkitekt och som designer. Därefter följer en analys av några av hans viktigaste arbeten i korta välillustrerade kapitel: Nationalteatret, Historisk museum och Harald Olsens villa. Boken avslutas med en delvis illustrerad kronologisk verkförteckning: arkitektur, möbler, gravmonument, emblem, adresser och diplom, metallarbeten, kaminer samt mynt och medaljer. Därmed är också sagt något om Bulls mångsidighet.

Under Bulls långa verksamhet hann han arbeta i många stilar alltifrån nyrenässans och drakstil till Jugend, 20-talsklassicism och funkis. Kring sekelskiftet 1900 och ett decennium framöver var han Norges ledande arkitekt och nådde resultat som också har internationellt intresse. I sin utmärkta analys tar Tschudi-Madsen fram det som är enhetligt i denna mångfald; sättet att organisera överordnade och underordnade delar och därmed skapa en syntes av additiva element, att ge en byggnad en klart avgränsad kontur, betonad av horisontala linjer och slutligen skickligheten i att placera ornament – ofta balanserat asymmetriska – i viktiga delar av en byggnads komposition. Författaren är djupt engagerad i Bulls arkitektur, det märks på den fasetterade och känsliga tolkningen. Men boken har ett stort fel. Här finns vare sig planer eller sektioner. Endast en plan är avbildad, nämligen Nationalteatrets bottenvåning. Det är fullständigt obegripligt att en så välskriven och medveten bok med så utmärkta fotografier kan ges ut utan planer.

Boken om Henrik Bull inleder en serie kallad *Norske Arkitekter* och serien är avsedd även för internationell spridning. Detta borde ge oss en tankeställare. Det är dåligt med arkitekturmonografier redan på svenska och ännu sämre på andra språk. På engelska har en bok om E. G. Asplund kommit ut och på ett slag gjort hans namn internationellt känt. En tvåspråkig serie av böcker om svenska arkitekter och deras verk skulle ha sin publik och lätta på den isolering vi på grund av vårt lilla språkområde så lätt hamnar i.

Elisabet Stavenow-Hidemark

Kumlabygden. Forntid – Nutid – Framtid. Utg. av Kumla kommun genom *Jonas L:son Samzelius* † och *Tage Tapper*. 5. Kyrka och herresäte. Kumla 1982. 555 s., ill.

Det är nu 33 år sedan Jonas Samzelius (1886–1967), bibliotekarie i Uppsala men en hängiven som av sin hembygd Kumla i Nerike, lyckades entusiasmera de kommunala myndigheterna att utge ett stort anlagt gemensamt verk om staden och kringliggande landsbygd. Utgivningens har tagit en avsevärd tid, men med sina fem digra volymer torde det också vara det största och mest ambitiösa av alla de lokalhistoriska verk som under senare tid, om ens någonsin, utkommit i vårt land. Ändå återstår tre volymer, som skall behandla Nutida samhällsliv, Nutida näringsliv och Människor och miljöer. Vid sin sida hade Samzelius redan från början den utomordentligt energiske kommunalkammern Tage Tapper som formellt var sekreterare i utgivningskommittén men i realiteten den sammanhållande kraften, tillika en omdömesgill och kunnig redaktör. Utan hans medverkan hade verket inte kommit till stånd. Även han har innevarande år gått bort.

Föreliggande del är ägnad dels åt kyrkan från medeltiden till våra dagar, dels åt bygdens dominerande herresäte Säbylunds herrgård.

Kyrkobyggnaderna och deras inventarier har behandlats av fil. kand. Ann Catherine Bonnier och antikvarien Marian Ullén. De är båda knutna till institutionen Sveriges kyrkor och har i dess skriftserie tillsammans behandlat samma tema i band 177 (1976). Här är emellertid denna framställning mycket utvidgad och kompletterad dels i fråga om bildmaterialet dels med ett flertal äldre dokument till belysning av ämnet. Bland dessa märkes byggnadsintendenten Henning Julins skildring av den nuvarande kyrkans byggnadshistoria.

Inledningsvis behandlar Bonnier ett flertal andra medeltida kyrkor och kapell, som blivit kända i Nerike genom arkeologiska utgrävningar, särskilt under senare år. Som naturligt är, får hon här anledning att framlägga fängslande, skarpsynta och djärva teorier och uppslag, där ännu mycket återstår att göra. Även Ulléns avsnitt av verket är fyllt av nya iakttagelser och givande jämförelser, som är ägnade att berika den vetenskapliga diskussionen inom respektive områden. Kumla kyrka intog under medeltiden en framskjuten ställning som väl belyses både av bevarade föremål och av vad man eljest vet om det kyrkliga livet här. Av särskild betydelse har härvid varit de räkenskaper från 1400- och 1500-tal som undantagsvis blivit bevarade och som med en värdefull kommentar utgavs av Samzelius 1946.

Prästerskapet har behandlats av den likaledes framlidna Maja Samzelius, maka till initiativtagaren. Hon ägnar utförligare avsnitt åt tre mera allmänt kända personer som varit kyrkoherdar här, nämligen Martin Wallenstråle, Carl von Rosenstein och Frans Michael Franzen. De bygger i mycket på egna arkivforskningar och har härigenom ett självständigt värde.

Framställningen om Säbylunds märkliga och välbevarade herrgård har anförtröts förre förste intendenten vid Nordiska museet Erik Andréén, en av våra främsta kännare av nyare tiders arkitekturhistoria. Resultatet har blivit ännu en förnämlig monografi av hans hand över en svensk herremansboning, där han med överlägsen skicklighet för oss omkring och låter oss få del av de rön han gjort under egen ingående granskning av byggnader, föremål och arkivalier. Han har också själv tagit flertalet av de mycket upplysande fotografiska bilderna.

Andrééns skildring kompletteras av fylliga levnadsteckningar av Maja Samzelius över två av Säbylunds tidigare ägare, den framstående mösspolitikern Clas Friezky (1727–1803) och Nils Silfverschiöld (1753–1813), även han verksam som politiker. Särskilt det förstnämnda bidraget torde bjuda på åtskilligt nytt, bl. a. hämtat ur handlingar i Säbylunds eget arkiv.

Gösta Berg

Billerud 1883–1983. Minnesbok sammanställd av *Svante Höök*. Karlstad 1983. 110 s., ill.

Det går väl knappast något år utan att det finns anledning för en kommun, en organisation eller ett företag att fira jubileum. Just nu på 1980-talet är det 400 år sedan Vasatidens drömmar om ”store och präktige” städer började om inte omsättas, så dock på många håll prövas i en karg verklighet. De flesta av dem som då och senare grundades blev inte mer än småstäder, ”på ont och gott – som hålan att kvävas i och längta ut ifrån, som idyllen att drömma om och eskapera till”, för att låna en god formulering av historikern Lars-Arne Norborg. Något liknande gäller grundarperioden under 1600-talet för järnhanterings många, nu glömda hyttor och bruk. Närmare i tiden ligger, om vi räknar i århundraden, skedet 1870–1910. Då härjade som värst den stora bruksdöden, men samtidigt och som en hjälp i nöden startade nya företag både på verkstadssidan och inte minst inom skogsindustrin: träsliperier, sulfat- och sulfatfabriker, pappersbruk m. m.

Ett av våra största företag inom denna bransch är Billerud i Säffle i Värmland. Där anlades 1883 en sulfatfabrik, den tredje i Sverige och den äldsta ännu bestående. Från en blygsam början har bolaget nu vuxit ut till en världsindustri med förankring genom egna anläggningar i både Europa (Portugal) och Sydamerika och med en omfattande export. På det lokala planet har man nu gått förbi Värmlands länge ledande och mest berömda bolag, det mer än trehundraåriga Uddeholm. Det har skett genom överföring av dettas skogsenhet till Billerud, som därigenom till stor del kunnat säkra underlaget för sina cellulos- och pappersbruk, även om råvarutillgången fortfarande kan utgöra problem.

Enligt gängse normer skulle en jubileumsbok kunna bli en uttömmande historik på 4–500 sidor eller mer. Goda förebilder, men därför inte nödvändiga att följa, är

Ingvar Anderssons mästerliga Uddeholms historia intill 1914, Birger Steckzéns om Bofors, H. L. Lundhs om Björneborg, för att bara nämna några värmländska exempel. I Billeruds fall har man valt en annan modell och gjort en koncentrerad, elegant utformad och väl illustrerad framställning på bara 110 sidor med tonvikt på ett fåtal huvudmoment, kompletterad med vissa data i tabeller och diagram, som ger väsentliga fakta.

För en synnerligen välskrivna rekonstruktion av Billeruds tillkomst svarar förre tekniske direktören Sven Rydholm. Han söker – och lyckas – förmedla oron och spänningen inför de svårigheter som mötte de två grundarna verkmästaren Victor Folin och förvaltaren G. T. Lindstedt, båda från Munkedals bruk. Anläggningen byggde ju på en ny och ännu rätt oprövad teknik. Den hade i Sverige för första gången tillämpats av C. D. Ekman, en av de många ingenjörer, som i bruksdödens spår utan egentlig erfarenhet sadlade om till träindustrin. 1873 etablerades under hans ledning i Bergvik i Hälsingland den första fabriken i landet för sulfatmassa. Denna kom snart att konkurrera med den tidigare slipmassan och den nästan samtidigt producerade cellulosan enligt soda- och sulfatmetoderna. Folin lyckades väl men lämnade redan 1888 företaget för nya uppgifter.

Vid 1900-talets början var Billerud trots viss framgång ett tämligen obetydligt bruk, men fick 1907 i Christian Storjohann en hårdför, nu nästan legendarisk ledare, som förde fram det till dess nuvarande position. Honom ägnas givetvis ett särskilt kapitel i boken, ingalunda okritiskt skrivet. Han är en av de många norrmän, som betytt så mycket för svensk träindustri – Norge var ju länge både i fråga om sågverk och träsliperier ett föregångsland. Därifrån kom inte bara kapital utan också tekniskt kunnande, och inte minst värmländsk industri har präglats av inflytande därifrån.

Billerudsbolaget växte under Storjohanns tid mycket snabbt med nya anläggningar. En specialitet från 1920-talet blev produktionen av silkemassa som underlag för konstsilkeprodukter. Det blev en oanad framgång med export framför allt till Tyskland och Italien. Vid denna tid svarade en del av bolagets bruk, bl. a. de nu nedlagda Kyrkebyn, Jössefors, Slottsbron m. fl. för en fjärdedel av världsproduktionen av silkemassa.

För ett personligt utformat kapitel om skogen står förre skogschefen Jan Weslien. Den är ju grundvalen för hela rörelsen, och ägorna sträcker sig nu efter sammanslagningen med Uddeholms över stora delar av Värmland, Dalsland och Västmanland.

Data för anläggningarna, produktionssiffror, äldre och nyare bilder och diagram hör naturligt nog till en jubileumsskrift. I fråga om årtal har emellertid anmälnaren från andra källor något avvikande siffror, kanske beroende på om man menar anläggningens eller driftens påbörjande. I något fall, t. ex. Töcksfors bruk, är skillnaden dock väl stor i tiden. På samma sätt undrar man över att bland sulfatfabrikerna Högfors/Kymsberg placerats som nummer två, trots att anläggningen grundades redan 1871 och i januari 1872 kunde leverera våt massa enligt soda-

metoden på export till England, medan Klarafors/Fors-haga av mer oklara skäl blivit angiven som nummer ett.

Flera medarbetare än de nämnda har medverkat till denna kortfattade men utmärkta och lättlästa bok, men för helheten har främst bolagets arkivarie Svante Höök på ett förtjänstfullt sätt svarat.

Gösta von Schoultz

Idrott, historia och samhälle. Svenska idrottshistoriska föreningens årsskrift 1982. Stockholm 1982. 138 s.

Idrottshistoriska föreningens (SVIF) nya årsskrift innehåller uppsatser, översikter och recensioner. Då föreningens tidigare inte omnämnts i RIG, kan det vara av intresse att tala om för denna tidskrifts läsekrets, att SVIF nu existerat i fem år och har till uppgift hålla kontakt med idrottshistoriskt involverade institutioner inom och utom landet, anordna föredragsaftnar samt utge årsskrift. Årsskriften beställes hos dess redaktör Jan Lindroth, Sandviksvägen 99, Vällingby.

Uppsatserna i årsskriften behandlar SVIF:s historia, boxningens geografiska spridning, det första svenska fotbollsreferatet, det olympiska valspråket och historiska aspekter på gymnastiken i Tyskland.

Översikterna handlar om idrott i länmuseerna, ett idrottshistoriskt genombrott i Norge och kongressrapporter.

Recensionerna granskar ett tiotal nyutkomna böcker inom det idrottshistoriska området.

Bland uppsatserna tilldrar sig Mats Hellspons om "Boxningssportens geografiska spridning" särskilt intresse genom hans kunskap om boxning och folkrörelsens kulturmiljö. Han konstaterar i den att omkring 90 % av boxningsklubbarna varit stadsklubbar såväl på 1920-talet som 1970-talet. Till stadssporterna hörde också badminton, fäktning, skridskosegling och rodd. I sin kartläggning för han även fram en önskan om att stimulera andra till nya studier av idrottshistoria, t. ex. att utreda hur en sport kan bli en del av ett samhälles identitet såsom bandy-kulturen i Edsbyn och Lesjöfors och fotbollskulturen i Degerfors, och att utarbeta en svensk idrottsgeografi med översikt av olika bygdens idrottsprofil.

Bland översikterna är Jan Lindroths om "Idrott i länmuseerna" speciellt läsvärd genom redovisningen av KULFI:s resultat (kulturprogram för idrotten). Det inkomna svars materialet gav en god bild av situationen, sannolikt den första översikten i sitt slag. För att undvika konkurrens och vita fält rekommenderar han samordning och arbetsfördelning. Lindroths konstaterande, att Göteborgs historiska museum torde vara det i landet av alla kategorier som anordnat flest idrottsutställningar under senare år, är givetvis glädjande för anmälaren såsom gammal idrottskhabitué att läsa.

Sammantaget får man ett intryck av en publikation av ett slag som idrottsrörelsen i Sverige hitills saknat, en tidskrift, som innehåller uppsatser, översikter och recensioner av stort intresse och på en bra nivå. Föreningens ordförande, Åke Svahn, uttrycker det så här om årsskriftens situation: Dagens bistra ekonomiska klimat i förening med erfarenhet om svårigheter att utge vetenskapliga tidskrifter borde normalt ha stoppat äventyr av detta slag. Lyckas föreningen med sin årsskrift – och nu börjar han tro att den gör det – kommer detta mer än kanske något annat främja intresset för idrottshistorisk forskning i Sverige. Anmälaren vill gärna hålla med honom, önska SVIF fortsatt framgång samt rekommendera tidskriften.

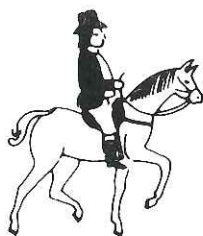
Allan T. Nilson

Gösta Johannesson: De vita båtarna. Ångfartygsaktiebolaget Bengtsfors–Nordmarkens historia. Årjäng 1983. 87 s. fol., ill.

Liksom en ringa vattendroppe, rätt betraktad, kan spegla både himmel och landskapet runtomkring, kan en skrift om lokala företeelser, rätt skriven, spegla tid och villkor för en hel bygd. En sådan skrift är Gösta Johannessons "De vita båtarna", som ger en historik över ett nu nästan bortglömt rederi och dess båt Florå, Nordmarken och Idun, som i seklets början trafikerade sjöarna Stora Le, Lelången samt Västra och Östra Silen i Dalslands och Värmlands gränstrakter mot Norge. Dalslands kanal hade öppnats för trafik 1868, och det betydde att en förut mycket isolerad bygd fick ett andningshål mot söder och via Vänerån ända till Göteborg. Industrin fick därigenom möjlighet att trots den stora bruksdöden vid denna tid överleva ännu ett antal år. Med det nya bolaget, som drev trafiken i trettio år mellan 1895 och 1927 blev förbindelserna än bättre för passagerare och gods. Hur rörelsen i detalj utvecklade sig och om de ofta svåra villkor som gällde berättar författaren på ett levande sätt och med stöd av ett unikt bildmaterial. Det stora formatet och det utmärkta trycket gör även svaga amatörbilder från tiden mer än rättvisa.

Ledande kraft i bolaget var den kände industrimannen Elof Biesert i Lennartsfors. Krigsåren var bekymmersamma, och när kanalen 1916 utsträckts från Töcksfors i norr mot Östervallskog blev det konkurrens från ett nytt bolag. Än mer bidrog den växande bil- och busstrafiken på 1920-talet till beslut om en successiv avveckling. Den blev definitiv sedan 1928 också järnvägen Åmål–Årjäng öppnats för trafik och tog över både passagerare och gods. För båttrafiken på Dalslands kanal återstod då vid sidan av en del flottning endast en problematisk turisttrafik, som emellertid i våra dagar glädjande nog synes säkra dess bestånd.

Gösta von Schoultz

DALARNAS MUSEUM *Länsmuseum för Kopparbergs län*

Från vårt FÖRLAG rekommenderas:

- **Textil tradition**, 55:– kr
- **Fröken Ottil**, en bok om Ottilia Adelborg, 50:– kr
- En bok ur Hembygdsförbundets skriftserie, t ex:
Väckelsens folkmelodier, samlade av Jörgen Dicander, 80:– kr
Tusen år på kyrkudden. Leksands kyrka – arkeologi och byggnadshistoria, 250:– kr
- en småskrift, t ex:
Hur skönt det är att ogift vara och 24 andra visor från Malung, 21:– kr
Råd i byggnadsvård, 12:50 kr
- En titt i Historieverkstaden, t ex:
Dalarna i kvinnominne, 45:50 kr
- att rekvirera vår **bokförteckning** (under nytryckning) och välja ur den!

Vi har också mer än 100 olika vykortsmotiv, klippdockor i sockendräkter, andra klippark och planscher.

Vi sänder gärna med post och med räkning.
Moms tillkommer till ovanstående priser.

Dalarnas museum

Box 22, 791 21 Falun. Tel 023-181 60

Aktuella böcker från **NORDISKA MUSEET**

Anläggarminnen

Red av Mats Rehnberg
Svenskt liv och arbete nr 32.
Pris: 60:—.

Sigurd Erixon

Byar, gårdar och hus under Bjärka-Säby

Red av Göran Rosander
Pris: 160:—.

Fataburen 1983

Nordiska museets och Skansens årsbok behandlar detta år museets samlingar ur olika aspekter.
Pris: 110:—.

Eva Fägerborg, Karin Lindvall och Annette Rosengren

Töreboda — Ett samhälle vid räls och kanal.
Pris: 90:—.

Valfrid Larsson

En Skånebonde

Lantbrukarliv vid sekelskiftet i Ingelstad på Ängelholmsslätten.
Pris: 32:—.

Lena A:son Palmqvist

Building Traditions among Swedish Settlers in Rural Minnesota

Material culture — reflecting persistence or decline of traditions.
Pris: 60:—.

Priserna exkl moms.

Genom bokhandeln eller direkt från

NORDISKA MUSEET

Bokförmedlingen
115 21 STOCKHOLM
tel 08/22 41 20